

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ορθολογική και αλτρουιστική σκέψη σε παιδιά προσχολικής ηλικίας

Παρασκευή Γεωργιάδη

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Πασχάλης Αρβανιτίδης

Βόλος, Ιούνιος 2019

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Βεβαιώνω πως είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στη διπλωματική εργασία. Επίσης, έχω αναφέρει τις όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς, είτε παραφρασμένες. Ακόμα, βεβαιώνω ότι αυτή η διπλωματική εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για τις απαιτήσεις του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Εφαρμοσμένη Οικονομική του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Βόλος, Ιούνιος 2019

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Υποχρέωση και επιθυμία μου είναι να ευχαριστήσω για την συμβολή και συνεχή στήριξή του τον επιβλέποντα καθηγητή Πασχάλη Αρβανίτη ο οποίος συνέβαλε με τη καθοδήγησή του και το ακατάπαυστο ενδιαφέρον του στο να εκπονηθεί η παρούσα διπλωματική εργασία.

Μεγάλο ευχαριστώ στις συναδέλφους Νηπιαγωγούς: Γεωργούλα Τριανταφυλλιά, Κανάκη Βασιλική, Ευσταθιάδου Γεωργία, Τζουβάρα Μαρία, Μπένου Φωτεινή, Χρυσικού Σπυριδούλα, Μεγαγιάννη Νεκταρία, Παυλίδη Μαρία, Μαρινάκου Αναστασία, Γαρδικιώτη Σοφία, Βαΐση Ελένη, Αγγελάκη Χριστίνα, Σίμου Αγορίτσα και Διανέλου Γλυκερία που εργάζονται σε δημόσια Νηπιαγωγεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Μαγνησίας του Δήμου Βόλου. Η συμβολή τους στην εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας ήταν τεράστια, διότι με μεγάλη προθυμία δέχτηκαν την πολυήμερη παρουσία μου στα σχολεία τους και συνέβαλλαν στην προώθηση και συλλογή των ερωτηματολογίων.

Δεν θα παραλείψω να ευχαριστήσω τον σύζυγό μου Γιάννη και τα παιδιά μου Ράνια και Ηλία που με ενθάρρυναν να ξεκινήσω τις μεταπτυχιακές μου σπουδές και με στήριζαν καθημερινά έως την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας.

Ορθολογική και αλτρουιστική σκέψη σε παιδιά προσχολικής ηλικίας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία διερευνά τα χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν την οικονομική σκέψη παιδιών προσχολικής ηλικίας. Ειδικότερα, μελετά πως το οικογενειακό περιβάλλον και τα προσωπικά χαρακτηριστικά των ατόμων αυτών επηρεάζουν την οικονομική ορθολογικότητα και αλτρουιστική συμπεριφορά τους. Για το σκοπό αυτό 102 μαθητές που φοιτούν σε δημόσια Νηπιαγωγεία της περιοχής του Βόλου έπαιξαν ένα απλό οικονομικό παιχνίδι που αποτιμά την οικονομικά ορθολογική ή αλτρουιστική συμπεριφορά τους προς τους συνομήλικούς τους. Παράλληλα, διερευνήθηκε το οικογενειακό περιβάλλον που μεγαλώνουν τα παιδιά και τις επιρροές που δέχονται από αυτό. Τα ευρήματα αυτής της έρευνας επιβεβαιώνουν ότι τόσο η οικογένεια όσο και η ένταξη στο δημόσιο Νηπιαγωγείο καθορίζουν την οικονομική συμπεριφορά των νηπίων. Οι γονείς και το ευρύτερο περιβάλλον των παιδιών μεταφέρουν κοινωνικό-οικονομικές αξίες που από την πρώιμη αυτή ηλικία διαμορφώνουν την ορθολογική ή αλτρουιστική σκέψη των νηπίων. Αυτό αποτελεί ένα αρχικό συμπέρασμα που πρέπει να επιβεβαιωθεί στον ελλαδικό χώρο και από άλλες μελέτες.

Λέξεις Κλειδιά: ορθολογική οικονομική σκέψη, αλτρουισμός, προσχολική ηλικία, οικογένεια

Rational and altruistic behavior of preschool children

ABSTRACT

The current thesis aims to study the parameters that affect the economic thinking of preschool children. Especially, it studies how the family environment and the personal characteristics of the children affect rational economic behavior and altruistic behavior. For this purpose, 102 children attending public kindergarten in the city of Volos played a simple economic game, which identifies rational economic decision and altruistic thinking towards children of the same age. At the same time, the family environment of the children was analyzed in order to find the influences they receive. The findings of this research confirm that both family and school attendance determine the economic behavior of the children. Parents and the wider environment of the children transfer socio-economic values that, from this early age, shape the rational or altruistic thinking of children. This is an initial conclusion that has to be confirmed from other studies.

Key Words: Rational Economic Behavior, Altruism, Preschool children, Family.

Περιεχόμενα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	1
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	2
ABSTRACT	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΑΛΤΡΟΥΙΣΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ.....	9
2.1 Εισαγωγή.....	9
2.2 Ιστορική σχέση της ψυχολογίας στην επιστήμη της οικονομίας	10
2.3 Οικονομία της ορθολογικότητας και οικονομία της συμπεριφοράς.....	11
2.3.1. Αναμενόμενη χρησιμότητας και θεωρία της προοπτικής.....	12
2.3.2 Προεξοφλούμενη χρησιμότητα και υπερβολική προεξόφληση.....	13
2.3.3. Μεγιστοποίηση της ατομικής χρησιμότητας και η κοινωνική χρησιμότητα.....	14
2.3.4. Ισορροπία και μάθηση σε εξέλιξη	15
2.4. Αλτρουισμός.....	16
2.4.1 Μορφές αλτρουισμού.....	18
2.4.2 Ο Hamilton και η επιλογή συγγενούς (kin selection)	19
2.4.3 Η θεωρία της αμοιβαιότητας του Trivers.....	20
2.5 Το παιδί στην προσχολική ηλικία	22
2.5.1 Κοινωνική θέση του παιδιού μέσα και έξω από την οικογένεια	22
2.5.2 Η αλτρουιστική σκέψη στην παιδική ηλικία.....	23
2.5.3 Ορθολογικές αποφάσεις στην παιδική ηλικία.....	24
2.5.4 Η οικονομική συνείδηση των παιδιών προσχολικής ηλικίας	26
2.5.5 Πως αντιλαμβάνεται τη συναλλαγή το παιδί	26
2.6 Προϋπάρχουσες έρευνες για τον αλτρουισμό στην παιδική ηλικία	27
2.7 Συμπεράσματα.....	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	33
3.1 Εισαγωγή.....	33
3.2 Δείγμα ερωτώμενων	35
3.3 Διαδικασία.....	35
3.3.1 Συνέντευξη με τα παιδιά	36
3.3.2 Οικονομικό παιχνίδι.....	38
3.3.3 Τεστ αξιολόγησης γνωστικής αντίληψης παιδιού.....	39
3.3.4 Περιγραφή ερωτηματολογίου γονέων-κηδεμόνων	43
3.4 Συμπεράσματα.....	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	45
4.1 Εισαγωγή.....	45

4.2 Παιχνίδι οικονομικής συμπεριφοράς.....	45
4.3 Ερωτηματολόγιο νηπίων	52
4.4 Αξιολόγηση αντίληψης νηπίων	60
4.5 Ερωτηματολόγιο γονέων-κηδεμόνων	63
4.5.1 Ενότητα 3: Προφίλ γονέων	63
4.5.2 Ενότητα 1: Το παιδί μέσα στην οικογένεια	67
4.5.3 Ενότητα 2: Στάσεις και συμπεριφορές γονέων.....	72
4.6 Συμπεράσματα.....	87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΟΙΚΟΝΟΜΕΤΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ	90
5.1 Εισαγωγή.....	90
5.2 Επεξεργασία μεταβλητών με Multinomial Logistic Regression	90
5.3 Επιλογή μεταβλητών σύμφωνα με την αρθρογραφία.....	91
5.4 Εξαρτημένη μεταβλητή: αλτρουιστική συμπεριφορά	92
5.5 Ομαδοποιήσεις μεταβλητών.....	93
5.7 Στατιστική πιθανότητα ορθολογικής απόφασης.....	102
5.8 Συμπεράσματα.....	105
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	107
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	112

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία μελετά τα χαρακτηριστικά της οικονομικής σκέψης των παιδιών προσχολικής ηλικίας, προσπαθώντας να εντοπίσει το βαθμό οικονομικής ορθολογικότητας και αλτρουισμού τους.

Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης σε διάφορες κοινωνιολογικές έρευνες. Τα τελευταία χρόνια πολλές από αυτές (π.χ. Feldmann, 2002, Kidd, Palmer & Aslin, 2013) έχουν επικεντρώσει την προσοχή τους στις οικονομικές αποφάσεις των παιδιών, θέτοντας μια σειρά από ερωτήματα: Υπάρχει οικονομική σκέψη στα παιδιά; Πόσο ορθολογική είναι; Ποια η σημασία της εκπαίδευσης και της ανατροφής στη διαμόρφωση τέτοιων συμπεριφορών; Ξεκινά η οικονομική σκέψη από τα πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου ή αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο των ενηλίκων;

Τα μικρά παιδιά στη νηπιακή ηλικία σκέφτονται, συμπεριφέρονται και παίρνουν αποφάσεις με απλοϊκό, πρωτόγονο τρόπο θα έλεγε κανείς, ο οποίος έχει συγκριθεί σε ορισμένα σημεία με αυτό των πιθήκων (Warneken & Tomasello, 2009). Στο πλαίσιο αυτό η συμπεριφορά τους διέπεται τόσο από ιδιοτέλεια όσο και αλτρουισμό, ιδίως απέναντι σε πρόσωπα με γενεπική σχέση (Hamilton, 1964), ενώ γενικότερα εμφανίζουν αλτρουιστική συμπεριφορά και προς μη συγγενικά πρόσωπα σε διάφορες κοινωνικές ομάδες (Henrich et al., 2005).

Επίσης, είναι γνωστό ότι τα νήπια, βρισκόμενα σε μία ευάλωτη ηλικία, μη έχοντας ακόμη αναπτύξει πλήρως τις κοινωνικές τους δεξιότητες, επηρεάζονται από τους ενήλικες που τα περιβάλλουν, αρχικά από τους γονείς και τη δομή όλης της οικογένειας τους και αργότερα από φίλους και τον κοινωνικό περίγυρο (Mischel, 1961). Η οικογένεια, λοιπόν, αποτελεί την πρώτη κοινωνική ομάδα που αγκαλιάζει το παιδί από τη γέννησή του και του μεταφέρει, συνειδητά και μη, αξίες και συμπεριφορές προς μίμηση. Στόχος μας είναι να εντοπίσουμε παραμέτρους από τον οικογενειακό περίγυρο που επηρεάζουν την οικονομική σκέψη του νηπίου και να τις συγκρίνουμε συμπερασματικά με αντίστοιχες έρευνες.

Η φοίτηση στο Νηπιαγωγείο από παιδιά νηπιακής και προνηπιακής ηλικίας (4 έως 6 ετών) αποτελεί το πρώτο σκαλί της εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης

ενός παιδιού, ενώ παράλληλα πολλά παιδιά απασχολούνται σε μια σειρά από άλλες εξωσχολικές δραστηριότητες (π.χ. αθλητικές, καλλιτεχνικές) που διευρύνουν τις δεξιότητες και την κοινωνικοποίηση του νηπίου. Έτσι τα παιδιά σε μικρή ηλικία ξεκινούν την ενσωμάτωσή τους σε άλλες κοινωνικές ομάδες πέρα από την οικογένεια. Στόχος μας είναι να καταγραφεί η κοινωνική ζωή του παιδιού εντός και εκτός σχολείου με συνομήλικους και να εξεταστεί αν αυτή συμβάλλει στην οικονομική συμπεριφορά του.

Αυτή είναι και η οπτική γωνιά από την οποία θα δούμε σε αυτή την έρευνα τα νήπια. Σκοπός μας είναι να εντοπίσουμε τον βαθμό ορθολογικής οικονομικής και αλτρουιστικής σκέψης σε παιδιά ηλικίας 4 έως 5,5 ετών και τους παράγοντες που τη διαμορφώνουν. Είναι κατά βάσει τα προσωπικά και βιολογικά χαρακτηριστικά (φύλο, ηλικία, οξυδέρκεια, κτλ.), η κοινωνικότητα και οι κοινωνικές σχέσεις του παιδιού (π.χ. φίλοι, δραστηριότητες) ή τα στοιχεία του οικογενειακού περιβάλλοντος (δηλ. οι οικογενειακές αξίες, αρχές και συμπεριφορές) που επιδρούν πιο καθοριστικά στη διαμόρφωση της οικονομικής συμπεριφοράς των νηπίων;

Οι έρευνες που σχετίζονται με την οικονομική συμπεριφορά μικρών παιδιών στον ελλαδικό χώρο είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Έτσι η παρούσα εργασία αποτελεί μια πρώτη (εξ όσων γνωρίζουμε) προσπάθεια διερεύνησης του ζητήματος στη χώρα μας. Λόγω θεσμικών, χωρικών και χρονικών περιορισμών η περιοχή μελέτης μας είναι παιδιά που φοιτούν σε επιλεγμένα νηπιαγωγεία του Βόλου, από τα οποία η ερευνήτρια (νηπιαγωγός και η ίδια) μπόρεσε να εξασφαλίσει την απαιτούμενη άδεια για τη διεξαγωγή της έρευνας.

Η εργασία δομείται ως εξής. Στο δεύτερο κεφάλαιο που ακολουθεί παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο, όπου θα προσεγγιστεί θεωρητικά η ορθολογική οικονομική συμπεριφορά μέσα από βασικές οικονομικές έννοιες αλλά και υπό την οπτική της συμπεριφορικής επιστήμης η οποία προσεγγίζει την έννοια με έναν πιο ρεαλιστικό τρόπο. Μέσα από αυτή την ανάλυση αναδεικνύεται η αλτρουιστική διάσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς που διέπει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, στις οικονομικές αποφάσεις και πράξεις του ανθρώπου.

Πριν επιχειρήσουμε να προσομοιάσουμε οικονομικά παιχνίδια στο χώρο του Νηπιαγωγείου, όπως περιγράφεται στο τρίτο κεφάλαιο, θα πρέπει να κατανοήσουμε πως ανπλαμβάνεται ένα παιδί τη συναλλαγή αγαθών και πως το χρήμα ως μέρος αυτής. Έτσι, στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου 2 παρουσιάζουμε προηγούμενες μελέτες που εσπάζουν στην αξιολόγηση της οικονομικής συμπεριφοράς των παιδιών και μας βοηθούν να προσδιορίσουμε τις μεταβλητές/διαστάσεις που πρέπει να διερευνηθούν ώστε να εξετάσουμε ποια χαρακτηριστικά επιδρούν στην οικονομική συμπεριφορά των νηπίων.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας. Τα δεδομένα μας προέρχονται από δύο πηγές: τα ίδια τα νήπια και τις οικογένειές τους. Όσον αφορά στην πρώτη πηγή, αποτυπώνουμε τον τρόπο οικονομικής σκέψης του παιδιού μέσα από ένα απλό οικονομικό παιχνίδι, ενώ παράλληλα καταγράφουμε τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του μέσα από ένα τεστ γνωστικής αντίληψης και μία συνέντευξη των παιδιών. Η δεύτερη πηγή δεδομένων μας είναι οι γονείς του νηπίου, όπου με τη βοήθεια ενός δομημένου ερωτηματολογίου καταγράφουμε τα χαρακτηριστικά της οικογένειας και του οικογενειακού περιβάλλοντος, αλλά και τις λειτουργίες, δράσεις και συμπεριφορές τους με επίκεντρο πάντα το παιδί. Στην καταγραφή της οικογενειακής πραγματικότητας δεν εσπάζουμε μόνο σε καθημερινές συνήθειες μέσα στην οικογένεια, αλλά και σε αποτύπωση γενικευμένων προσωπικών στάσεων και ανπλήψεων των ενηλίκων κηδεμόνων.

Στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο ακολουθεί ανάλυση των μεταβλητών και οικονομετρική διερεύνηση, με κύριο στόχο μας να αποτυπώσουμε το βαθμό ορθολογικής και αλτρουιστικής συμπεριφοράς των νηπίων, και τα χαρακτηριστικά (ατομικά, οικογενειακά, και κοινωνικά) που διαμορφώνουν την εν λόγω συμπεριφορά.

Στο τέλος ακολουθούν τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας. Ειδικότερα, σχολιάζουμε συμπερασματικά βασικούς παράγοντες που προέκυψαν από τη μελέτη ότι επηρεάζουν την οικονομική απόφαση των παιδιών προσχολικής ηλικίας στην αστική περιοχή του Βόλου πριν προβούμε σε συγκρίσεις με διεθνείς έρευνες στο ίδιο αντικείμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΑΛΤΡΟΥΙΣΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

2.1 Εισαγωγή

Για να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε τις οικονομικές αποφάσεις των παιδιών πρέπει να αναφέρουμε τις θεωρίες πως ένα άτομο ανεξαρτήτως ηλικίας παίρνει τις οικονομικές αποφάσεις του και ποιοι παράγοντες τον οδηγούν στις συγκεκριμένες συμπεριφορές. Μπορούμε να βασιστούμε στην ερμηνεία μας σε βασικές οικονομικές αρχές ή η συμπεριφορά αυτή επηρεάζεται και από άλλους ψυχολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες; Το τελευταίο μελετάται από έναν νέο τομέα έρευνας, τη συμπεριφορική οικονομική. Αυτή αποτελεί έναν νέο κλάδο, ο οποίος φέρνει σε επαφή την επιστήμη των οικονομικών με αυτή της ψυχολογίας. Κατά τον Camerer (1999) μιλάμε όμως για μία επανένωση των δύο επιστημών και όχι για μια ολοκαίνουργια σύνθεση.

Μπορούν όμως μικρά παιδιά, αδέξιοι και χωρίς γνώσεις ανώριμοι πολίτες, να χειριστούν περιουσία και αγαθά; Οι έρευνες υποστηρίζουν πως δεν απαιτείται κατάρτιση στον επιστημονικό κλάδο των οικονομικών για να λάβει κανείς οικονομικές αποφάσεις. Η ορθολογική (ή αλτρουιστική) συμπεριφορά παρατηρείται και σε μικρές ηλικίες και είναι τεκμηριωμένη και μετρήσιμη. Αποτελεί μάλιστα στα παιδιά προαγωγό μελλοντικών συμπεριφορών και αποφάσεων στην ενήλική τους ζωή.

Το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει μία συσχέτιση ορθολογικών με συμπεριφορικών αρχών προσπαθώντας να ερμηνεύσουμε την αλτρουιστική συμπεριφορά στον άνθρωπο. Αναλύοντας την έννοια του αλτρουισμού και παρουσιάζοντας τις μορφές του, εστιάζουμε στον παιδικό αλτρουισμό και στους παράγοντες που τον επηρεάζουν σύμφωνα με υπάρχουσες έρευνες. Η μελέτη της οικονομικής σκέψης των παιδιών και ο τρόπος που ανιλαμβάνονται τη χρηματική συναλλαγή στην κοινωνία που μεγαλώνουν θα συμβάλλει στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας.

2.2 Ιστορική σχέση της ψυχολογίας στην επιστήμη της οικονομίας

Η οικονομία είναι η επιστήμη που έχει ως αντικείμενό της την κατανομή και ορθολογική διαχείριση των (περιορισμένων) πόρων (Camerer, 1999). Η σύγχρονη οικονομική θεωρία βασίζει όλες τις αρχές της στη μεγιστοποίηση της προσωπικής τους ωφέλειας. Τα άτομα δηλαδή δρουν ορθολογικά προάγοντας το προσωπικό τους όφελος, αυξάνοντας τα πλούτη τους. Οι κλασσικοί οικονομολόγοι στους οποίους οφείλουμε την εδραίωση της επιστήμης δεν συμφωνούν με αυτή την τοποθέτηση. Ο Adam Smith (1759) στο «The Theory of Moral sentiments», για παράδειγμα, περιγράφει τις οικονομικές αποφάσεις του ανθρώπου να επηρεάζονται από το κοινωνικό πλαίσιο, από τον πλούτο και την ευημερία των γύρω του.. Η προσέγγισή του τείνει να μοιάσει πάρα πολύ με αυτή των νευροεπιστημόνων και ψυχολόγων και πρόσφατα των συμπεριφορικών οικονομολόγων. Ο ορθολογικά σκεπτόμενος άνθρωπος δεν υφίσταται κατά τον Αδάμ Σμιθ, ο κόσμος κατοικείται όπως υποστηρίζει ο ίδιος από «πολυδιάστατους και ρεαλιστικούς ανθρώπους», (Ashraf N., Camerer C. and Loewenstein G., 2005). Αργότερα το 1841 ξαναεπεσήμανε ο Mackay στο έργο του “Extraordinary Popular Delusions and the Madness of crowds” το ρόλο της ομαδικής συμπεριφοράς και της ψυχολογίας στην οικονομία. Δεν ξεχνάμε τον καθοριστικό με τις τοποθετήσεις του οικονομολόγο John Maynard Keynes το 1936 που μέσα από το βιβλίο του “The general theory of employment, interest and money” συνέχισε να τονίζει την επιρροή που ασκεί η ψυχολογία στην λήψη όποιας οικονομικής επενδυτικής απόφασης. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που αναφέρει για την αγορά μετοχών της Νέας Υόρκης, την μεγαλύτερη επίπτωση στις διακυμάνσεις της την ασκεί η κερδοσκοπία. Με τον όρο κερδοσκοπία αναφέρεται στην ψυχολογία που κινείται η αγορά.

Αντ’ αυτού, οι νεοκλασσικοί οικονομολόγοι, δημιουργούν και εδραιώνουν τον «Homo economicus» στις οικονομικές τους θεωρίες, δίνοντάς του ως κύρια χαρακτηριστικά την ορθολογική συμπεριφορά, δηλαδή την ικανότητα των οικονομικών παικτών να παίρνουν αποφάσεις που μεγιστοποιούν τα κέρδη, την ωφέλεια ή τη χρησιμότητά τους. Όπως αναφέρει ο E.R. Weintraub (2002), τα άτομα, όπως περιγράφονται από τους νεοκλασσικούς, δρουν ανεξάρτητα χωρίς καμία επιρροή από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο ή τα συναισθήματά τους

(Lawson, 2013). Μία ουτοπική κατάσταση, μη ρεαλιστική. Δημιουργούν ένα ιδεατό κατασκεύασμα της κοινωνίας, με προβλέψιμες συμπεριφορές (Herfeld, 2018).

Μετά την ανικρυνόμενη ταλάντευση των απόψεων των δύο ομάδων σκέψης που ασχολήθηκαν με το ίδιο αντικείμενο, την οικονομία, αλλά με διαφορετική προσέγγιση, έρχεται τις τελευταίες δεκαετίες και εδραιώνεται στον επιστημονικό χώρο η συμπεριφορική οικονομική (Behavioral Economics). Συνδυάζει την ψυχολογία και την οικονομία, επιχειρώντας να διερευνήσει τι συμβαίνει σε αγορές που έχουν ως παράγοντα επιρροής τους τον ανθρώπινο περιορισμό και τις επιπλοκές που προκαλεί αυτός.

Οι Mullainathan και Thaler (2000) στο άρθρο τους Behavioral economics υποστηρίζουν ότι το ανθρώπινο ον διακατέχεται καθημερινά από τρία διαφορετικά χαρακτηριστικά που είναι στη φύση του και δρουν τόσο δυνατά, ώστε μπορούν να επηρεάζουν τις ισχυρές δυνάμεις των αγορών. Το πρώτο είναι η περιορισμένη ορθολογικότητα, που αντικατοπτρίζεται άμεσα στην περιορισμένη του γνωστική ικανότητα να κατανοήσει και να επιλύσει σύνθετες πληροφορίες και προβλήματα. Δεύτερον, οι άνθρωποι παίρνουν οικονομικές αποφάσεις λαμβάνοντας υπόψιν τους όχι πάντα το μακροχρόνιο αντίκτυπο των ενεργειών τους, αλλά το άμεσο βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα. Τέλος ο άνθρωπος παρόλο που διακατέχεται έντονα από ατομικισμό, δηλ. επιζητά την ικανοποίηση το προσωπικού του συμφέροντος, δρα συχνά αντίθετα σε αυτόν θυσιάζοντας το όφελός του στο βωμό της προσφοράς προς άλλους.

2.3 Οικονομία της ορθολογικότητας και οικονομία της συμπεριφοράς

Η ορθολογική συμπεριφορά όπως προσδιορίζεται από τη συμβατική (νεοκλασική) οικονομική σκέψη είναι μια μαθηματικά μετρήσιμη και διατυπωμένη συμπεριφορά, απομακρυσμένη από συναισθήματα και κοινωνικές αξίες. Η ανθρώπινη σκέψη όμως, όπως και η γνώση, έχουν μία βιολογική βάση η οποία συνεχώς εξελίσσεται. Από μόνη της η σκέψη δεν είναι ποτέ ορθολογική, αλλά διακατέχεται από συναισθηματισμούς. Αυτοί είναι που δίνουν δύναμη και ώθηση στην ορθολογικότητα να ενεργήσει (Seiler, 2012). Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 1) ο Camerer (1999) παρουσιάζει τις

τέσσερις αρχές της ορθολογικότητας (της νεοκλασικής οικονομικής) και αντισταθμίζει δίπλα τις συμπεριφορικές αρχές (της συμπεριφορικής οικονομικής) και τις αντίστοιχες ψυχολογικές θεωρίες.

Πίνακας 1 Αντιπαράθεση ορθολογικές αρχές - συμπεριφορικές αρχές

Ορθολογική αρχή	Συμπεριφορική αρχή	Ψυχολογική βάση
1. Αναμενόμενη χρησιμότητα (expected utility) $\sum_i P_i u(x_i)$	Θεωρία προοπτικής (prospect theory) $\sum_i P_i u(x_i - r)$	Ψυχοφυσική, προσαρμογή: απώλεια- αποστροφή, αντανάκλαση, διανοητική λογιστική, μη γραμμικό $\pi(P_i)$
2. Προεξοφλούμενη χρησιμότητα (discounted utility) $\sum_t \delta^t u(x_t)$	Υπερβολική προεξόφληση (hyperbolic discounting) $u(X_0) + \sum_{t=1} \beta \delta^t u(x_t)$	Προτίμηση για αμεσότητα (πειρασμός)
3. Η μεγιστοποίηση της ατομικής χρησιμότητας (own-payoff maximization) $u^1 x_2(x_1, x_2) = 0$	Κοινωνική χρησιμότητα (social utility) $u^1 x_2(x_1, x_2) \neq 0$	Ξοδεύω χρήματα σε άλλους ανθρώπους (αμοιβαιότητα, αντιπάθεια προς την ανισότητα)
4. Ισορροπία (αμοιβαία καλύτερη ανταπόκριση)	Μάθηση, εξέλιξη	Αναπαραγωγή με βάση την καταλληλότητα

Πηγή: Camerer (1999)

2.3.1. Αναμενόμενη χρησιμότητας και θεωρία της προοπτικής

Στην θεωρία της αναμενόμενης χρησιμότητας εκτιμάται πως ο άνθρωπος παίρνει αποφάσεις σε συνθήκες μη σταθερές, με αβεβαιότητα ως προς το αποτέλεσμα των κινήσεων του. Εκτιμά πόσο χρήσιμο και πιθανό για εκείνον είναι το αποτέλεσμα των δράσεών του. Εκτιμώντας το αποτέλεσμα της ενέργειας x_i και την πιθανότητα να γίνει P_i η αναμενόμενη χρησιμότητα είναι :

$$\sum_i P_i u(x_i)$$

Όπου u είναι μια συνάρτηση που μετρά την αξία του αποτελέσματος. Με αυτή τη θεωρία σταθμίζεται το όφελος ανάλογα με την πιθανότητα υλοποίησης που εκτιμά ότι θα έχει για το ίδιο το άτομο. Η αναμενόμενη αρχή χρησιμότητας θέτει ως βασική υπόθεση ότι ο άνθρωπος ενσωματώνει το αποτέλεσμα στη συνολική του ευημερία. Το όφελος σε όρους προσωπικής ευημερίας καθορίζει και την απόφαση της συναλλαγής – διενέργειας της πράξης. Η θεωρία περιγράφει την ανθρώπινη συμπεριφορά ως μια οικονομική πράξη που απεχθάνεται το ρίσκο διότι μειώνει την ατομική ευημερία. Δεν περιγράφει όμως πως συμπεριφέρονται στην καθημερινότητα τα άτομα όταν παίρνουν ριψοκίνδυνες αποφάσεις και όχι βαδίζοντας στην οδό της ορθολογικής σκέψης.

Στη θεωρία της προοπτικής, που παρουσιάζεται εναλλακτικά, προστίθενται ψυχοφυσικά χαρακτηριστικά. Ο άνθρωπος σκεπτόμενος μπαίνει στη διαδικασία να ανιλαμβάνεται τα κέρδη και τις απώλειες των κινήσεων του μέσα από μια άλλη οπτική γωνιά. Παίρνει τις αποφάσεις του ανιπαράθετοντας τα πιθανά κέρδη με τις πιθανές απώλειες και επιλέγει εκτιμώντας θετικότερα τα κέρδη από τις ζημιές. Άρα η θεωρία της προοπτικής επιχειρώντας να ερμηνεύσει τις αποφάσεις του ανθρώπου ανισταθμίζει και τις γνώσεις και τα βιώματα του ατόμου. Τα βιώματα των ατόμων σημειώνονται με το σημείο αναφοράς r και δεν αφορούν απλά τη ατομική ευημερία/πλούτο. Οι άνθρωποι αναμένουν να βαρύνουν ένα πιθανό αποτέλεσμα με το «βάρος της δικιάς τους απόφασης» (Tversky & Kahneman, 1992)

2.3.2 Προεξοφλούμενη χρησιμότητα και υπερβολική προεξόφληση

Οι οικονομικές αποφάσεις αφορούν κόστη ή οφέλη που προκύπτουν σε διαφορετικές στιγμές στο χρόνο. Η ορθολογική συμπεριφορά υποθέτει φθίνουσα εκθετική προεξόφληση (Exponential Discounting) με το πέρασμα του χρόνου t . Δηλαδή, η ορθολογική εκτίμηση των συνεπειών μια μελλοντικής πράξης υποθέτει ότι η χρησιμότητα $u(x_t)$ μειώνεται όσο πιο μακροχρόνια είναι η δράση και τα οφέλη που κομίζει. Έτσι, συνδέει την αξιολόγηση και την επιλογή δύο αποφάσεων μόνο με το χρόνο της καθυστέρησης της εισροής χρημάτων.

$$\sum_t \delta^t u(x_t)$$

Η υπερβολική προεξόφληση, ενσωματώνει την προτίμηση για άμεση ανταμοιβή χωρίς καθυστέρηση χρόνου, και παρουσιάζεται έντονα σε παιδιά μικρής ηλικίας και σε μη ανθρώπινα όντα. Η ανάγκη για άμεση ανταμοιβή εξηγεί τις τάσεις εθισμού, αναβλητικότητας των αποφάσεων αλλά και παρορμητισμού για άμεση απολαβή κερδών. Στη συνάρτηση ως β σημειώνεται η προτίμηση για άμεση ανταμοιβή και δ^t η προτίμηση για λιγότερο καθυστερημένη ανταμοιβή σε σχέση με τον t+1 χρόνο. Η εκθετική προεξόφληση ως ορθολογική αρχή δεν μπορεί να εκπλήσει την απόλαυση της απολαβής καθυστερημένου κέρδους και τον παράγοντα της αναμενόμενης προσαύξησης του οφέλους σε μελλοντικό χρόνο.

$$u(x_0) + \sum_{t=1} \beta \delta^t u(x_t)$$

Γενικά, οι άνθρωποι τείνουν να επιλέγουν τις άμεσες απολαβές, από άλλες που θα λάβουν ετεροχρονισμένα σε χρόνο t, αν και οι μελλοντικές μπορεί να είναι πιο υψηλές.

2.3.3. Μεγιστοποίηση της ατομικής χρησιμότητας και η κοινωνική χρησιμότητα

Η έγνοια των ανθρώπων για την ευημερία των άλλων καταγράφεται στην αρχή της κοινωνικής χρησιμότητας. Η οικονομικά ορθολογική συμπεριφορά θεωρεί ότι οι άνθρωποι δρουν με γνώμονα τη μεγιστοποίηση της προσωπικής τους ωφέλειας, και αμφισβητεί την ύπαρξη σκέψης ή δράσης των ανθρώπων που γίνονται με σκοπό την ευημερία των άλλων. Οι κινήσεις αλτρουιστικής προσφοράς ή εκδίκησης, προς μεμονωμένα άτομα ή σε ομάδες, οι οποίες παρατηρούνται στην πραγματική ζωή και επιβεβαιώνονται πειραματικά, δείχνουν ότι κάθε άνθρωπος δε νοιάζεται μόνο για τον προσωπικό του πλούτο αλλά και για αυτόν των άλλων (Fehr & Schmidt, 1999, 2006). Η παρουσία των άλλων σε μια κοινωνική ομάδα οδηγεί τα άτομα να επιδιώξουν να συγκριθούν και να μεγιστοποιήσουν τη δικιά τους. Το μετρήσιμο αποτέλεσμα των κινήτρων που οδηγεί τους ανθρώπους σε πράξεις αλτρουισμού ή εκδίκησης μετρείται με την θεωρία της ισορροπίας της δικαιοσύνης Rabin (1993) όπου προσπαθεί να ερμηνεύσει την επιρροή που έχει το μέγεθος της απολαβής ή μη από μια πράξη προσφοράς ή μη σε άλλους στην οικονομία.

2.3.4. Ισορροπία και μάθηση σε εξέλιξη

Οι συνήθεις αναλύσεις των οικονομολόγων αφορούν αγορές όπου επικρατεί ισορροπία, προσφοράς και ζήτησης. Η μελέτη των οικονομικών ως ένα μαθηματικό μοντέλο δεν εξηγεί με ποια διαδικασία επιτυγχάνεται αυτή η ισορροπία. Ο σχεδιασμός της αγοράς προσομοιάζεται ως μια τεχνική προσέγγιση που λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο εννοιολογικά μοντέλα, αλλά και παράγοντες που τον διαμορφώνουν (Roth, 2002). Η έρευνα του τρόπου λήψης αποφάσεων σε οικονομικά παιχνίδια ατόμων από διάφορες ομάδες και με διαφορετικές εμπειρίες, συμβάλει εν μέρει στην κατανόηση του τρόπου λειτουργίας των αγορών (Roth, 2002). Έχει αποδειχθεί από την πλευρά των ψυχολόγων ότι ο άνθρωπος ανηγράφει και υιοθετεί νέες συμπεριφορές και κινήσεις από τους γύρω του (Bikhchandani, Hirshleifer, Welch, 1998). Το ίδιο συμβαίνει και στις οικονομικές αποφάσεις. Στη θεωρία των παιγνίων οι προθέσεις κινήσεων στην επόμενη φάση παιχνιδιού καθορίζονται από τις κινήσεις των άλλων. Οι δύο αυτές διαφορετικές προσεγγίσεις μπορούν να βοηθήσουν να προσδιοριστεί σε μια αγορά, με πολύ γρήγορες μεταβολές, πότε και σε ποιο χρονικό διάστημα θα εισέλθει μία οικονομία σε κατάσταση ισορροπίας.

Η συμπεριφορική προσέγγιση της κοινωνικής χρησιμότητας προβάλλει το συμφέρον της κοινωνικής ομάδας έναντι της εγωκεντρικής, απόλυτα ορθολογικής συμπεριφοράς του *homo economicus*. Η μεγιστοποίηση της ατομικής ευημερίας αποτελεί δευτερεύον ζητούμενο και το κοινωνικό συμφέρον πρωτεύει στις σκέψεις του ανθρώπου. Αυτή είναι και η βασική περιγραφή των αλτρουιστικών συμπεριφορών σε ανθρώπους κάθε ηλικίας. Ειδικά στα παιδιά που έχουν μία φυσική, σχεδόν πρωτόγονη, τάση να ανταλλάσσουν τα αγαθά τους (Youniss, 1982) ο αλτρουισμός έρχεται να νικήσει τον εγωκεντρισμό που τα χαρακτηρίζει από τη γέννησή τους (Piaget, 1932). Ταυτόχρονα το παιδί δεν μπορεί από τη φύση του να ανιληφθεί το κέρδος που μπορεί να αναμένει από μία απόφασή του σε βάθος χρόνου. Ο παράγοντας χρόνος δρα στο παιδί επιβαρυντικά, όσο αφορά την ικανότητά τους να μπορούν να αναμένουν ένα κέρδος ή μια ανταμοιβή (Kidd, Palmeri & Aslin 2013). Αυτό όμως μπορεί να

συμβεί όπως υποστηρίζει η συμπεριφορική οικονομική και στον κόσμο των ενηλίκων.

2.4. Αλtruισμός

Η αρχή της κοινωνικής χρησιμότητας επιχειρεί να δώσει μία μαθηματικά διατυπωμένη εξήγηση για τις αλtruιστικές συμπεριφορές των ανθρώπων. Σε μια κοινωνία που απαρτίζεται από έμψυχα όντα όπου η επικοινωνία και οι συναλλαγές αποτελούν μέρος της καθημερινής τριβής των πολιτών που την απαρτίζουν, η μορφή και η ποιότητα της συνεργασίας των ανθρώπων αξιολογεί την ίδια την κοινωνία. Αποτέλεσε βασικό προβληματισμό βιολόγων αλλά και κοινωνιολόγων να αξιολογήσουν πως διαμορφώνεται αυτή η αμοιβαία ή ατομικά επικεντρωμένη συνύπαρξη (Darwin, 1871). Η συμπεριφορική οικονομική εισάγει την θεωρία της κοινωνικής χρησιμότητας χρησιμοποιώντας φορμαλισμό και μαθηματικά υποδείγματα για να αναλύσει τον αλtruισμό.

Για να κατανοήσει κανείς σε βάθος τον μηχανισμό της λειτουργίας αυτής της συνεργασίας των ανθρώπων, μέσα στην κοινωνία που λειτουργούν, πρέπει να συνδυάσει θεωρίες και προσεγγίσεις από διαφορετικές μορφές επιστημών (Henrich et al., 2005). Οι σχέσεις συνεργασίας των ατόμων μιας μικρής ή ευρείας κοινωνικής ομάδας τείνει να ωφελεί όχι μονοδιάστατα το άτομο, αλλά και το σύνολο της ομάδας που ανήκει. Άρα μπορούμε να μιλάμε για δεσμούς συνεργασίας όπως ορίζει και ο Bourdieu (1994) οι οποίοι ορίζουν ένα δίκτυο συνδέσεων, όπου κάθε άτομο μπορεί να κινητοποιήσει το μέρος του (οικονομικού, κοινωνικού πολιτιστικού) κεφαλαίου που του αναλογεί και στο οποίο δρα.

Οι δεσμοί συνεργασίας ορίζουν μια κοινωνική συμπεριφορά που έχει ως βασικό ρόλο την βοήθεια των άλλων, μία συνεργασία που εξελίσσεται σε βάθος χρόνου όχι μόνο μέσα στην ίδια την κοινωνία, αλλά και στο ίδιο το άτομο από τη γέννησή του έως το βαθύ του γήρας. Μία πολυδιάστατη μορφή δράσης η οποία αναζητά για ερμηνεία βιολογικούς μηχανισμούς του ανθρώπου που προκαλούν ποικιλομορφία επιλογών και αποφάσεων συμπεριφοράς (Fletcher & Doebeli, 2009). Αυτό δεν αφορά μία νέα διαπίστωση, καθώς από την εποχή του

Δαρβίνου έχει τεθεί ο προβληματισμός πόσο η βιολογία και κοινωνιολογία αλληλοεπιδρούν για να διαμορφώσουν τον τομέα της συμπεριφοράς που αφορά τη συνεργασία των ανθρώπων (Darwin, 1871, Fehr and Fischbacher, 2004). Σε μια ορθολογικά σκεπτόμενη κοινωνία, όπου ο ανταγωνισμός και ο αγώνας για την αύξηση του προσωπικού πλούτου φαινομενικά υπερισχύει, ποιοι μπορεί να είναι οι λόγοι που ωθούν το εγωιστικό πρωτογενές ον του Δαρβίνου να δράσει και υπέρ του άλλου; Γιατί αποφασίζουν δύο άτομα να συνεργαστούν; Η συνύπαρξη αυτή δεν αφορά μόνο τις δράσεις του με σκοπό τη αύξηση της προσωπικής του περιουσίας, αλλά και το μοίρασμα των πόρων και γνώσεων σε άλλους.

Μια μορφή κοινωνικών συμπεριφορών είναι αυτή της προσφοράς βοήθειας ή ωφέλειας στους άλλους, ο αλtruισμός (Batson & Powell, 2003). Επιχειρώντας να προσεγγιστεί η ερμηνεία της λέξης «αλtruισμός», ανατρέχουμε στον ιδρυτή της κοινωνιολογικής επιστήμης Auguste Comte, ο οποίος ερμηνεύει κοινωνιολογικά τον αλtruισμό ως την τοποθέτηση του άλλου πάνω από τον εαυτό μας (Campbell, 2006). Η τοποθέτηση αυτή θα οριζονταν ως μια μη καθοδηγημένη, αλλά αυτόβουλη πράξη κάποιου χωρίς την προσδοκία μιας ανταμοιβής (Krebs, 1970). Η αμοιβή ξεφεύγει σαφώς από τα πλαίσια του υλικού και μπορεί ταυτόχρονα ή παράλληλα να επεκτείνεται και στην κοινωνική ανταπόδοση (Παπούλια, 2000).

Βλέποντας τον αλtruισμό από την αυστηρή οπτική της οικονομικής θεωρίας ορίζεται ως το μέγεθος της προσφοράς προς τρίτους που υπερβαίνει κατά πολύ το κόστος της φιλανθρωπικής αυτής πράξης. Δηλαδή μόνο όταν αναμένεται ένα κατά πολύ μεγαλύτερο όφελος είναι διατεθειμένος ο άνθρωπος να δώσει από τους πόρους του (Woodyard & Grable, 2014). Οι ανθρώπινες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις επηρεάζονται από τον τρόπο που ένα άτομο επιτυγχάνει προσωπικούς στόχους και ταυτόχρονα επιδιώκει να εκτελεί αλtruιστική συμπεριφορά σε άλλους όχι απαραίτητα με γενετική σχέση (Benenson et al, 2007). Οι μελέτες έχουν αποδείξει ότι ο άνθρωπος ως οντότητα μπορεί να εκδηλώσει αλtruιστική συμπεριφορά σε άλλους χωρίς να συνδέεται απαραίτητα με αυτούς με κάποια συγγένεια. Παρακάμπτοντας την βιολογική ανάλυση της έννοιας θα ορίζαμε τον αλtruισμό ως μία ιδιαίτερη σχέση μεταξύ

δύο ατόμων ή του ίδιου του ατόμου και όλου του κοινωνικού του περιβάλλον (Moscovici, 2000).

2.4.1 Μορφές αλτρουισμού

Όλοι συμφωνούν ότι ο αλτρουισμός έχει μια μορφή αυτοθυσίας όπου με κάποιον τρόπο τραυματίζεται το «εγώ» του ανθρώπου για μία πράξη κοινωνικότητας που έχει διαφορετικούς λόγους επιλογής, είτε επιστημονικούς είτε ηθικούς (Moscovici, 2000). Κανείς δεν μπορεί να ορίσει σταθερά ότι ένα άτομο είναι αλτρουιστής, πάντα και σταθερά σε όλες τις συνθήκες και καταστάσεις. Όπως αναφέρεται και από τους Rushton (1980) και Futz & Cialdini (1990) πρώτον κάποιος μπορεί να βοηθάει κάποιον σε ορισμένες καταστάσεις. Δεύτερον οι συνθήκες που παρέχεται η τελείται η αλτρουιστική πράξη μπορεί να είναι διαφορετικές από περίπτωση σε περίπτωση. Και τελευταία το ίδιο το άτομο μπορεί σε ίδιες συνθήκες να βοηθήσει κάποιους αλλά να μην το κάνει σε άλλους. Έτσι προκύπτει ότι μπορεί σε κάποιες καταστάσεις κάποιος να είναι αλτρουιστής και σε κάποιες άλλες όχι.

Ο Moscovici (2000) βάσει παραδειγμάτων ορίζει τρεις μορφές αλτρουισμού: τον συμμετοχικό, τον εμπιστευτικό και τον κανονιστικό αλτρουισμό. Ο συμμετοχικός αλτρουισμός ορίζει ως άτομα που αλληλοεπιδρούν μέλη που ανήκουν στην ίδια ομάδα, που συνδέονται από έναν κοινό θεσμό, οικογένειας, έθνους ή ότι άλλο μπορεί να ενώνει ανθρώπους και να τους ωθεί σε μια αυθόρμητη βαθιά μέσα στη συνείδησή τους ορμή για αλληλοϋποστήριξη. Είναι δηλαδή η μορφή αλτρουισμού που δεν απευθύνεται σε ένα οποιοδήποτε άτομο, αλλά στην κοινότητα. Αυτό επιβεβαιώνει και η θεωρία του Hamilton (1964), η οποία αναφέρεται στην επιλογή των ατόμων με συγγενικό δεσμό για άσκηση αλτρουιστικής ενέργειας. Το γονιδιακό δέσιμο μεταξύ δύο ατόμων μπορεί να οδηγήσει το ένα από αυτά έως και σε ακραίες μορφές αλτρουισμού ακόμη και σε μορφή αυτοθυσίας, ενώ η μη συγγενικός δεσμός στην ολοκληρωμένη εγωιστική πράξη.

Ο εμπιστευτικός αλτρουισμός αφορά συναισθήματα εμπιστοσύνης προς τον άλλον. Συνοδεύεται από συναισθήματα συμπάθειας, ευγνωμοσύνης ή

ενσυναίσθησης όταν είναι θετική η σκέψη δράσης. Το άτομο βγαίνει από τον εαυτό του υπερνικά το «εγώ» του για να μειώσει την απόσταση που τον χωρίζει από το κοινωνικό περιβάλλον.

Ενώ οι δύο πρώτες μορφές αλτρουισμού ο συμμετοχικός και ο εμπιστευτικός βασίζονται στο δεσμό της ομάδας και στην εμπιστοσύνη, η άλλη μορφή ο κανονιστικός αλτρουισμός αποτελεί έναν κώδικα της κοινωνίας με νόρμες και κανόνες που ορίζουν το αυτονόητο αλτρουιστικό πλαίσιο.

Το προαναφερόμενο ενδιαφέρον πολλών επιστημονικών κλάδων για την ερμηνεία της συμπεριφοράς του ανθρώπου οδήγησε τους ερευνητές να ορίσουν κυρίως δύο διαφορετικές τάσεις συνεργασίας που ευνοεί μια θετική συμπεριφορά μεταξύ ξένων και μη (Gummerum, Takezawa, Keller, 2009). Αυτές αναλύονται εν τάχει στη συνέχεια.

2.4.2 Ο Hamilton και η επιλογή συγγενούς (*kin selection*)

Ένα μεγάλο μέρος αλτρουιστικών συμπεριφορών ερμηνεύονται από τη θεωρία του Hamilton (1964) με την επιλογή συγγενών στην αλτρουιστική πράξη. Η θεωρία βασίζεται εν μέρη σε παρατηρήσεις στη φύση και έχει ως λογική ότι μια αλτρουιστική συμπεριφορά ενός ατόμου σε κάποιο άλλο θα διεξαχθεί όταν θα επιβεβαιώνεται η ανισότητα

$$Br - C > 0$$

Όπου **C** είναι το κόστος και **B** το κέρδος που θα έχει το άτομο που ασκεί την αλτρουιστική συμπεριφορά και **r** ορίζεται ως ένας συντελεστής που χαρακτηρίζει τον βαθμό συγγένειας μεταξύ των ατόμων. Όσο χαμηλότερο είναι το κόστος της πράξης **C** σε σχέση με το βαθμό συγγένειας **r** και το κέρδος **B** που θα αποκομίσει ο δότης τόσο μεγαλύτερη η συχνότητα που μπορεί να εμφανιστεί η πράξη σε μια κοινωνική ομάδα. Περιγράφει δηλαδή με αυτή την ανισότητα συνθήκες οι οποίες μπορούν να συμβάλλουν θετικά σε μια αλτρουιστική πράξη. Μέσα από τη θεωρία του ερμηνεύει και την επιρροή του βαθμού συγγένειας και πως αυτή η γενετική προδιάθεση μεταφέρεται από γενιά σε γενιά. Ενώ ο ίδιος δεν ανέφερε ποτέ τον όρο «επιλογή συγγενών», αλλά αυτός προστέθηκε από τον Smith, η διατύπωση της θεωρίας του έγινε ευρέως γνωστή με αυτόν τον τίτλο.

Η τεκμηρίωση αυτής της θεωρίας εδραιώνεται στις συμπεριφορές στο ζωικό βασίλειο, όπου προβλέπει ότι τα ζώα επιλέγουν αλτρουιστικές συμπεριφορές προς τους συγγενείς τους. Όσο μεγαλύτερος ο βαθμός συγγένειας τόσο υψηλότερα και τα ποσοστά αλτρουιστικής συμπεριφοράς. Η ανισότητα αυτή όμως μπορεί να επηρεαστεί ανεξάρτητα από τον συντελεστή συγγένειας και από την μεταβλητή του κόστους της πράξης. Αν το κόστος της πράξης του δότη που ασκεί αλτρουισμό είναι πάρα πολύ χαμηλό ή το κέρδος του υπερβολικά αυξημένο η ανισότητα με παράγοντα τη συγγένεια τροποποιείται.

Η αλτρουιστική συμπεριφορά που βασίζεται στη θεωρία του Hamilton βασίζεται σε κινήσεις ηθικής και όχι λογικής σκέψης. Η αυθόρμητη φυσική επιλογή στηρίζεται σε ένα βαθύ γενετικό ένστικτο που παρατηρείται και στο ζωικό βασίλειο και αφορά στάσεις αλτρουισμού εντός του στενού γονιδιακά εξαρτώμενου πλαισίου της οικογένειας.

2.4.3 Η θεωρία της αμοιβαιότητας του Trivers

Ο Hamilton ανέλυσε με τη θεωρία του την δυναμικότητα στο μηχανισμό σκέψης και απόφασης μιας αλτρουιστικής κίνησης μεταξύ απόμων με συγγενικό δεσμό. Πως εξηγείται όμως ο αλτρουισμός μεταξύ ανθρώπων χωρίς γενετική συγγένεια; Ο Trivers (1971) με την θεωρία του αμοιβαίου αλτρουισμού επιχειρεί να δια φωτίσει τα κίνητρα αυτής της συμπεριφοράς. Ο όρος αμοιβαίος αλτρουισμός αντικαταστάθηκε με τον όρο αμοιβαιότητα, αλλάζοντας θεωρητικά την αναλογία των ποσοστών κέρδους που επιθυμούν να λάβουν αυτός που ασκεί πρωταρχικά αλτρουισμό με αυτόν που τον δέχεται και ανταποδίδει την πράξη. Η αμοιβαιότητα ορίζεται ως μια ανταλλαγή βοήθειας ή ενδεχομένως πλούτου. Ο Trivers υποστηρίζει ότι αυτής της κατηγορίας συμπεριφορών μπορούν να διεξαχθούν επαναλαμβανόμενες για μεγάλο χρονικό διάστημα αν επιβραβεύεται αυτή η κίνηση και δεν είναι απλά μια μεμονωμένη πράξη, αλλά εφαρμοσμένη σε τακτά χρονικά διαστήματα. Αυτό για να υλοποιηθεί πρέπει βάσει των παραπάνω προϋποθέσεων να ασκείται σε μικρές κοινωνικές ομάδες με κοινές δράσεις ή ενδιαφέροντα.

Η αλτρουιστική πράξη περνά στο μέλος της ομάδας όχι τυχαία αλλά μέσα από ένα σύστημα αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών της ομάδας που βοηθούν στην εδραίωση της πράξης ως συνήθεια. Έτσι, το μέλος της ομάδας μαθαίνει από τους άλλους, ανηγράφοντας τις κινήσεις τους αλλά και τους λεκτικούς σχολιασμούς, λαμβάνοντας υπόψιν του και την εικόνα που προβάλλει στα υπόλοιπα μέλη της ομάδας του και την κριτική που θα δεχτεί η ίδια του η αλτρουιστική πράξη.

Η αμοιβαιότητα στην αλτρουιστική πράξη φαντάζει αναμενόμενη από όλα τα μέλη της ομάδας, και αποτελεί λόγο ανταπόδοσης της κίνησης. Ο πράττων αναμένει ανταπόδοση και το ίδιο και τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας, που λειτουργούν ως παρατηρητές, που την απαιτούν ακόμη και αν ο ίδιος δεν τη ζητήσει. Ο ορισμός κανόνων συμπεριφοράς περιορίζει εντός της ομάδας τη μη πήρηση των αμοιβαίων και μη, αλτρουιστικών πράξεων.

Ο τρόπος όμως που περνά ως διδασκαλία η αλτρουιστική πράξη εντός της στενής οικογενειακής ομάδας έχει απασχολήσει και τους Whiting and Whiting (Trivers, 1971) οι οποίοι δεν αναζητούν στην έρευνά τους πολύπλοκους μηχανισμούς λειτουργίας της πράξης προς μίμηση, αλλά ερευνούν τις πολιτισμικές επιρροές ως παράγοντα μεταφοράς της αλτρουιστικής στάσης από τους γονείς προς τα παιδιά τους. Σε μια έρευνα σε έξι ομάδες διαφορετικών πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων προσπαθούν να εντοπίσουν πως η ανατροφή του παιδιού από πολιτισμό σε πολιτισμό συνυπολογιζόμενο όλο το κοινωνικό πλαίσιο μεταφέρουν στα παιδιά ρόλους συμπεριφοράς που διαφοροποιούνται από λαό σε λαό. Η πολυπλοκότητα όμως του ανθρώπινου είδους τόσο στο ψυχολογικό όσο και στο γνωστικό επίπεδο περιπλέκει αυτή την ερμηνεία και έχει δώσει έναυσμα σε πολλούς μελετητές να αναλύσουν περεταίρω την αμοιβαιότητα ως πράξη.

2.5 Το παιδί στην προσχολική ηλικία

2.5.1 Κοινωνική θέση του παιδιού μέσα και έξω από την οικογένεια

Η θέση του παιδιού στην κοινωνία, ειδικά στην προσχολική ηλικία, έχει γίνει αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών. Τόσο η αναπτυξιακοί ψυχολόγοι όσο και οι κοινωνιολόγοι, από τις αρχές του περασμένου αιώνα, έδωσαν μεγάλη έμφαση στο αναλυτικό και θεωρητικό τους έργο στην ευαίσθητη και συνάμα πολύ ανατρεπτική περίοδο της ζωής του ανθρώπου. Τα παιδιά σε αυτή την ηλικία, δρώντας με τα πρώτα βήματα προς την αυτονομία του, σε μία κοινωνική ομάδα έξω από αυτή που γεννήθηκε και γαλουχήθηκε, ανατρέπει τους έως τότε για αυτόν κοινωνικούς ρόλους. Από το επίκεντρο της οικογένειας μεταβαίνει σε μια άλλη ομάδα ισότιμων συνομήλικων παιδιών.

Στο πολύπλοκο δρόμο της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης και ανατροφής τα παιδιά χρειάζονται τους ενήλικες και κυρίως τους γονείς τους. Παράλληλα, είναι αναγκαία η ύπαρξη της ομάδας των συνομήλικων, οι οποίοι δεν έχουν τις εμπειρίες και τις γνώσεις των ενηλίκων, αλλά διαθέτουν το πλεονέκτημα της ισότιμης θέσης στην ομάδα με αυτό (Krapprmann, 2010, Piaget, 1972a). Η σχέση των παιδιών με τους ενήλικες καθορίζεται από συναισθήματα εκτίμησης, θαυμασμού ή και φόβου. Οι ενήλικες, γονείς ή και εκπαιδευτικοί, με την ιεραρχική θέση τους απέναντι στα παιδιά δεν μπορούν να τους μεταφέρουν ένα σύνολο κοινωνικών δεξιοτήτων τις οποίες θα αποκομίσει μέσα από το παιχνίδι και την συνύπαρξη με συνομήλικους. Τα παιδιά με τους συνομήλικους μπορούν να χτίσουν, αλλά και να εξωτερικεύσουν κοινωνικές συμπεριφορές και στάσεις που θα τους διαμορφώσουν σε ώριμα κοινωνικά όντα (Furth, 1982). Ενώ η σχέση με τους ενήλικες σφραγίζεται από τυπικές συμπεριφορές με επιβραβεύσεις και τιμωρίες, το παιδί με τους συνομήλικους παίζει, μοιράζεται και τείνει να αλληλοϋποστηρίζεται και να συμπαραστέκεται. Το αίσθημα της κυριαρχίας που βιώνουν από τους μεγαλύτερους υποχωρεί σταδιακά από την προσχολική ηλικία, όπου τα παιδιά ενταγμένα μέσα σε μια ομάδα βιώνουν το συναίσθημα της αλληλοϋποστήριξης, δηλαδή μια μορφή πρώιμης αλτρουιστικής στάσης (La Freniere et. al., 1984).

2.5.2 Η αλτρουιστική σκέψη στην παιδική ηλικία

Παραδοσιακά η ψυχολογία και η βιολογία θεωρούσαν πάντα ότι οι αλτρουιστικές συμπεριφορές του ατόμου δεν είναι μέρος της ύπαρξής του. Εξελικτικά στη βιολογία ο αλτρουισμός δεν μπορεί να ενσωματωθεί στην ανθρώπινη συμπεριφορά διότι υπερτερεί ο εγωισμός του ανθρώπου. Οι σύγχρονες μετά-δαρβινικές απόψεις ενσωματώνουν ως παράγοντες που ωθούν σε αλτρουιστική συμπεριφορά κάποιον την σχέση συγγένειας, τον αμοιβαίο αλτρουισμό και το φυσικό περιβάλλον (Hoffman, 1981).

Οι περισσότερες αναπτυξιακές μελέτες με αντικείμενο την συμπεριφορά των μικρών παιδιών υποστηρίζουν ότι σε μικρές ηλικίες τα άτομα κρατούν στάση εγωιστική απέναντι σε πρόσωπα που δεν σχετίζονται μαζί τους γενετικά (Eisenberg & Fabes, 1998).

Ωστόσο, ο άνθρωπος ως ον σε σχέση με τα υπόλοιπα είδη εμφανίζει υψηλότερη αλτρουιστική συμπεριφορά έναντι ατόμων που δεν έχουν συγγενική σχέση με αυτόν. Οι πλησιέστεροι «συγγενείς» του ανθρώπου είναι οι χιμπατζήδες, που εμφανίζουν μια μορφή αλτρουιστικής συμπεριφοράς. Τα τελευταία χρόνια παρατηρήθηκε μια ομοιότητα μεταξύ των μικρών παιδιών και των χιμπατζήδων μία προσέγγιση που επιτρέπει μια καλύτερη κατανόηση τόσο των φυλογενετικών όσο και των οντογενετικών ριζών του ανθρώπινου αλτρουισμού. (Warneken & Tomasello, 2009).

Το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον που μεγαλώνουν τα παιδιά επηρεάζει κατά πολύ τα αποτελέσματα των διαφόρων ερευνών και διαφοροποιεί τα συμπεράσματα ανάλογα με την πληθυσμιακή ομάδα που αφορά και την μέθοδο έρευνας (Eisenberg & Fabes, 1998). Τα παιδιά ασκούν τον αλτρουισμό τους υποβαθμίζοντας ένα μέρος του εγωισμού τους, που υπερισχύει έντονα στην συμπεριφορά από τη στιγμή που γεννιούνται, ανηγράφοντας απλές ή σύνθετες συμπεριφορές των άλλων μελών της κοινωνικής ομάδας που τα περιβάλλει (Hoffman, 2000). Οι πρώτες αλτρουιστικές συμπεριφορές που ανιστέκονται στον παιδικό εγωισμό εμφανίζονται μετά την ηλικία των 6 ετών και κορυφώνονται στην ηλικία των 12 ετών. Η πρώτη κοινωνική ομάδα, η οικογένεια αποτελεί πρότυπο μίμησης για τα μικρά παιδιά τόσο στη συμπεριφορά όσο στη σκέψη και τις καθημερινές ανηδράσεις. Η εκ γεννηθείς ευφυΐα των παιδιών που καλλιεργείται από τα πρώτα τους χρόνια από το

οικογενειακό περιβάλλον δεν είναι αυτή που μόνη διαμορφώνει την προσωπικότητα του παιδιού. Οι κοινωνικοί κανόνες που μεταφέρουν οι γονείς σε συνδυασμό με την επιβράβευση και την τιμωρία της ορθής συμπεριφοράς χτίζουν μέσα στο παιδί αξίες που θέλει το ίδιο να ανιχνεύσει (Fehr, 2004). Η φυσική ενσυναίσθηση και η γενναιοδωρία των παιδιών γίνεται θεμέλιος λίθος της αλtruιστικής τους συμπεριφοράς, αφού πρώτα την διδαχθούν από τους άλλους και την εφαρμόσουν για αρκετό χρονικό διάστημα (Warneken & Tomasello, 2009).

Το παιδί όμως της προσχολικής ηλικίας που μόλις κατακτά την έννοια του αριθμού και της ποσότητας πως μπορεί να γίνει αντικείμενο μελέτης αλtruιστικής ή μη συμπεριφοράς χωρίς το ίδιο να κατέχει πόρους προς διαχείριση ισότιμους σε αξία με αυτούς των ενηλίκων. Για αυτό το λόγο είχε μείνει για χρόνια ανεξερεύνητη αυτή η μορφή συμπεριφοράς στα παιδιά. Τι θα μπορούσε όμως να κερδίσει κάποιος μελετώντας μια στάση ζωής όπως είναι ο παιδικός αλtruισμός σε έναν κόσμο ενηλίκων; Η απλοϊκή μορφή σκέψης του παιδιού θα δια φωτίσει και θα αναλύσει τη φύση του αλtruισμού ως συμπεριφορά (Benenson, 2007, Fehr & Fischbacher, 2004). Τι τον ορίζει, τι τον επηρεάζει, τι τον αυξάνει ή τον μειώνει. Η παιδική σκέψη με τον απλουστευμένο και ταυτόχρονα πολύπλοκο ανθρώπινο μηχανισμό προσθέτει ξεκάθαρες απόψεις που εμπνέουν πολλούς ερευνητές.

2.5.3 Ορθολογικές αποφάσεις στην παιδική ηλικία

Αναφερόμενοι στην ορθολογική οικονομική απόφαση περιγράφουμε το αντίθετο της αλtruιστικής προσφοράς. Μια απόφαση ενός ανθρώπου θεωρείται ορθολογική όταν μεγιστοποιούνται τα οφέλη που θα αποκομίσει (Kidd, 2013, Anderson, 1991). Δεν παραχωρεί, αυξάνει τα πλούτη του και η προσφορά σε άλλους θεωρείται αποδεκτή αν και μόνο του αποφέρει μεγαλύτερα οφέλη. Θα μπορούσαμε για αυτό το λόγο να υποθέσουμε ότι οι παράγοντες που δρουν θετικά στην αύξηση της αλtruιστικής στάσης ενός ατόμου αντιστρέφονται σε συμπεριφορές ορθολογικής διαχείρισης αγαθών. Οι παράγοντες που επηρεάζουν την προσφορά προς άλλους δρουν διαφορετικά στα παιδιά.

Τα μικρά παιδιά μπορούν όμως να λάβουν ορθολογικές αποφάσεις ή μήπως η ορθολογικότητα συγχέεται με τον εγωκεντρισμό που τα κατέχει αναπτυξιακά; Σύμφωνα με την προαναφερόμενη ορθολογική αρχή της προεξοφλούμενης χρησιμότητας, το άτομο ωθείται σε ορθολογική απόφαση, αφού εκτιμήσει το μακροχρόνιο κέρδος που θα έχει από την καθυστέρηση της απολαβής. Σε αυτή την αρχή αντίκειται η συμπεριφορική οικονομική με την αρχή της υπερβολικής προεξόφλησης που συναντάται και στα παιδιά, τα οποία επιδιώκουν άμεση ανταμοιβή και απόλαυση αψηφώντας την μεγιστοποίηση των κερδών τους με την χρονική καθυστέρηση. Ο παράγοντας όμως που ωθεί τα παιδιά να αποτυγχάνουν στην επιδίωξη αυτής της ορθολογικής απόφασης είναι η έλλειψη αυτοελέγχου (Kidd,2013). Είναι μάλιστα τόσο σημαντικός στην ανάπτυξη ενός ατόμου που επηρεάζει και τις μελλοντικές συμπεριφορές και επιτυχίες του. Έτσι για παράδειγμα η χρήση ουσιών σε μεγαλύτερες ηλικίες, αλλά και η επιτυχία του παιδιού σε γνωστικό επίπεδο(SAT) για την εισαγωγή του σε ανώτατες σπουδές (Shoda et al.,1990) σχετίζονται με την ικανότητα του για αυτοέλεγχο συμπεριφορών.

Η ορθολογική λήψη αποφάσεων σε μικρά παιδιά καθορίζεται σύμφωνα με τις μελέτες από το οικογενειακό περιβάλλον και τους κανόνες που ισχύουν σε αυτό. Σε ένα σπίτι όπου οι κανόνες που ορίζονται από τους γονείς τηρούνται με σταθερότητα και χωρίς αποκλίσεις το παιδί προσχολικής και σχολικής ηλικίας λαμβάνει ορθολογικές συμπεριφορές και έχει αυξημένο αυτοέλεγχο (Kidd,2013) διότι γνωρίζει ότι κάθε ορθά τηρούμενη πράξη του συνδυάζεται με μια αναμενόμενη θετική ανταμοιβή.

Η ίδια προσδοκία για μια μελλοντική ανταμοιβή σε ένα παιδί μπορεί να λειτουργήσει μέσα του ως αναμονή αμοιβαιότητας και να το οδηγήσει σε αυτοέλεγχο και ορθολογική απόφαση(Lee,Carlson,2015). Ένα παιδί που και στο παρελθόν επιβραβεύτηκε για την αναμονή του, μπορεί να δείξει την αναμενόμενη υπομονή και ιδιοσυγκρασία για να εκτιμήσει το κέρδος του με χρονική καθυστέρηση.

Οι διάφορες μελέτες επιβεβαιώνουν ότι τα παιδιά όχι μόνο μπορούν να πάρουν ορθολογικές αποφάσεις, αλλά και η κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν την ενισχύουν ή την αποθαρρύνουν.

2.5.4 Η οικονομική συνείδηση των παιδιών προσχολικής ηλικίας

Παρατηρώντας τα νήπια, τους αδέξιους μικρούς συμπολίτες μας, ανάκανους τις περισσότερες φορές για απλές κινήσεις καθημερινής αυτονομίας βγάζουμε το βιαστικό συμπέρασμα ότι η εξωτερική προβολή της εξάρτησης τους από τον ενήλικα και η αδυναμία χειρισμού καθημερινών καταστάσεων, τα καθιστά ανάκανα για οποιαδήποτε οικονομική, ορθολογική ή μη, απόφαση (Feldmann, 2002, Kidd C.& Palmeri H. & Aslin R., 2013).

Οι έρευνες του Piaget και των υποστηρικτών του επικεντρώθηκαν στην ανάπτυξη του παιδιού και τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τον κόσμο γύρω του. Δεν είναι όμως το παιδί μόνο του που ανεπηρέαστο εξελίσσει το μυαλό και τη σκέψη του, αλλά αποτελεί από τη στιγμή της γέννησης του μέλος μιας κοινωνίας που το επηρεάζει όχι μόνο από τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της, αλλά και το σύνολο των ιστορικών και πολιτισμικών ιδιοτεροτήτων του χώρου διαβίωσης που δρουν πάνω στην αναπτυξιακή του λειτουργία (Feldmann, 2002). Το παιδί ενώ μεγαλώνει σε ένα κοινωνικό σύστημα συναλλαγών, όπου επικοινωνεί με διάφορα άτομα, δεν έχει άμεση επαφή και γνώση αυτού. Δέχεται γνώσεις για αυτό το σύνολο φιλτραρισμένες μέσα από τον φλοιό που τον περιβάλλει, την οικογένεια ή το σχολείο. Αυτοί του μεταφέρουν τη λειτουργία της ευρείας κοινωνικής ομάδας και του την ερμηνεύουν. Λειτουργούν δηλαδή ως μεσολαβητές. Για να ερευνήσουμε την οικονομική σκέψη του παιδιού δεν μπορούμε να το προσεγγίσουμε αβίαστα μέσα από μία οικονομική αρχή, αλλά μέσα από τον δικό του κόσμο και την δική του αντιληπτική ικανότητα ωθούμενοι όμως από τις οικονομικές θεωρίες του κόσμου των ενηλίκων. Απλοποιώντας τις οικονομικές συναλλαγές του κόσμου των ενηλίκων, τις προσφέρουμε προς διερευνητική χρήση σε ένα παιδικό, αλλά συνάμα όχι τόσο υποδεέστερο περιβάλλον.

2.5.5 Πως αντιλαμβάνεται τη συναλλαγή το παιδί

Το παιδί μέσα στην οικογένεια από τα πρώτα του χρόνια έρχεται σε επαφή με το συναλλακτικό μέσο της εποχής μας, το χρήμα. Ο τρόπος όμως που το αντιλαμβάνεται είναι διαφορετικός από αυτόν των ενηλίκων. Γνωρίζει βέβαια ότι

πρόκειται για ένα μέσο αγοράς προϊόντων. Το παιδί γνωρίζει ότι το χρήμα έχει μια αξία, χωρίς να αντιλαμβάνεται ποια ακριβώς είναι αυτή. Το συναντάει σε καθημερινές αγορές των γονιών του και το έχει ταυτίσει με μέσο συναλλαγής μεταξύ πελάτη και εμπόρου.

Η συναλλαγή για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας έχει μία διαφορετική ερμηνεία από ότι στον δικό μας οικονομικό κόσμο. Το νήπιο όταν προσφέρει αγαθό, όταν μοιράζεται, χαρίζει ή ανταλλάσσει με κάτι άλλο έχει την ψυχολογία του ανθρώπου σε μία πρωτόγονη φυλή που προσφέρει αγαθά σε κάποιον άλλον (Youniss,1982). Στα παιδιά αυτής της ηλικίας οποιαδήποτε φιλία δημιουργείται από μία συναλλαγή, οποιαδήποτε μορφής. Η συναλλαγή είναι μία ανταλλαγή προϊόντων, προϊόντα που κινούνται στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων αυτής της ηλικίας (καραμέλες, αυτοκόλλητα, παιχνίδια κλπ).

2.6 Προϋπάρχουσες έρευνες για τον αλτρουισμό στην παιδική ηλικία

Ο αλτρουισμός, δηλαδή η συμπεριφορά του ατόμου που ωφελεί κάποιο άλλο άτομο ή ομάδα έχοντας προσωπικό κόστος (Gummerum, Takezawa, Keller, 2009) έχει έλξει το ενδιαφέρον ποικίλων επιστημονικών κλάδων. Αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης της φιλοσοφίας, της οικονομίας, της ψυχολογίας αλλά και της βιολογίας. Οι έρευνες που ασχολήθηκαν με την αλτρουιστική συμπεριφορά των ενηλίκων είναι σημαντικές σε αριθμό, αντίθετα αρκετά μικρότερος είναι ο αριθμός αυτών που ασχολούνται με τα παιδιά, ειδικά σε μικρές ηλικίες.

Με ποιο τρόπο όμως προσεγγίζεις ένα παιδί για να αποκομίσεις από αυτό δεδομένα που καταγράφουν την αλτρουιστική του διάθεση. Με τον ίδιο τρόπο που προσεγγίζεις έναν ενήλικα, δηλ. μέσα από ένα παιχνίδι. Η συμπεριφορά των παιδιών μπορεί να συγκριθεί με αυτή ενός ενήλικα διότι η ανάλυση και η θεωρητική προσέγγιση μιας δεδομένης διαδικασίας, στην προκειμένη περίπτωση ενός παιχνιδιού, δίνει την ευχέρεια της καταγραφής κινήτρων, στρατηγικών, αποφάσεων και αποτελεσμάτων (Gummerum, Takezawa, Keller, 2009). Το οικονομικό παιχνίδι του δικτάτορα βοήθησε ερευνητές να ασχοληθούν με την πρόθεση σκέψης μικρών παιδιών σε αρκετές έρευνες. Το

παιχνίδι βέβαια απλοποιείται και προσαρμόζεται ηλικιακά στην αντίληψη της δεδομένης ηλικίας, χωρίς όμως να στερείται σε αξιοπιστία του αποτελέσματος.

Οι περισσότερες παλαιότερες αναπτυξιακές μελέτες υποστηρίζουν ότι η φυσική εγωιστική υπόσταση των μικρών παιδιών υπερισχύει της αλτρουιστικής συμπεριφοράς προς τους άλλους (Eisenberg & Fabes, 1998). Παρατηρώντας παράλληλα παιδιά προσχολικής ηλικίας διαπιστώνει μια φυσική τάση του νηπίου να μοιραστεί και να προσφέρει σε άλλους, έχοντας πάντα μια ελάχιστη εγωιστική υπόσταση στη συμπεριφορά του. Αυτή η αλτρουιστική κίνηση διευρύνεται όταν το παιδί έχει ως πρότυπό του αντίστοιχες συμπεριφορές τις οποίες μιμείται.

Ο Warneken (2009) επιχειρώντας να προσεγγίσει τον αλτρουισμό των παιδιών, όχι μέσα από ένα οικονομικό παιχνίδι αλλά υπό το βλέμμα της συμπεριφορικής προσέγγισης, θέτει έναν προβληματισμό που αξίζει να σημειώσουμε. Αν ο άνθρωπος, που παρουσιάζει κάποια στιγμή στην πορεία της ανάπτυξής του κοινωνικές συμπεριφορές αλληλεγγύης, γεννιέται φυσικά χρήσιμος προς τους άλλους, και η ίδια η κοινωνία που τον διδάσκει τον καταστρέφει στην πορεία, ή φυσικά εγωιστής και η κοινωνία μέσα από τα πρότυπα που του διαχέει του διδάσκει αλτρουιστικές συμπεριφορές. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει ένα ενιαίο ομοιογενές γνώρισμα για τον αλτρουισμό. Το κόστος της πράξης για το άτομο που θα μοιραστεί την περιουσία του, αλλά και το όφελος που αναμένει να προσκομίσει από αυτή την κίνηση επηρεάζουν την αλτρουιστική του διάθεση. Το περιβάλλον που τον περικλείει δεν μένει αμέτοχο σε αυτή την δράση.

Οι κοινωνικοί κανόνες που μεταδίδει ο περιβάλλον κόσμος των ενηλίκων στα παιδιά δρουν θετικά ή αρνητικά στη μετέπειτα κοινωνική τους συμπεριφορά; Οι Warneken και Tomasello (2009) που ερεύνησαν και σύγκριναν τις αλτρουιστικές συμπεριφορές των χιμπατζήδων (ως πλησιέστερων συγγενών του ανθρώπου) με αυτές των μικρών παιδιών διαπίστωσαν μια σημαντική διαφορά μεταξύ τους. Ενώ και οι δύο ανιδρούν θετικά αλτρουιστικά μόνο σε όντα με αμοιβαιότητα στην πράξη τους, μόνο τα παιδιά διαμορφώνουν τις φυσικές τους αλτρουιστικές τάσεις με την επιρροή των κανόνων της μικρής κοινωνίας που τα περιβάλλει (οικογένεια-σχολείο).

Οι κοινωνικοί κανόνες, δηλαδή, επηρεάζουν την απόφαση των ατόμων για αλτρουιστική συμπεριφορά, διότι τα άτομα που υπακούουν τους κοινωνικούς κανόνες έχουν γνώση των συνεπειών της πήρησης ή μη αυτών. Η αμοιβαιότητα της αλτρουιστικής πράξης από την ίδια την κοινωνία ενισχύει την επανάληψη αυτής (Fehr & Fischbacher, 2004).

Τους κανόνες συμπεριφοράς και αντίδρασης τους μεταφέρει σε ένα παιδί η πρώτη κοινωνική ομάδα που ανήκει, η οικογένεια. Οι κατευθυνόμενες προς μίμηση συμπεριφορές και αντιλήψεις διαφοροποιούνται ανάλογα με το πολιτισμικό περιβάλλον όπου μεγαλώνει, δεν μπορεί όμως να αμφισβητήσει κανείς ότι υπάρχουν σε όλους τους πολιτισμούς (Benenson, 2007, Axelrod, 1984). Η πήρηση των γραπτών, αλλά και άγραφων κανόνων της κοινωνίας συνοδεύεται από την επιβράβευση ή τιμωρία του ατόμου που ορίζεται να τους ακολουθήσει (Fehr & Fischbacher, 2004). Τα παιδιά ανιχνεύουν κοινωνικές συμπεριφορές (Henrich et al. 2005, Bandura, 1971) από πολύ μικρή ηλικία. Το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο των γονέων των παιδιών είναι, όπως δείχνουν αρκετές έρευνες, παράγοντας σημαντικός που καθορίζει την απόφαση των παιδιών να συμβαδίσουν στις νόρμες που τους προβάλλονται ή όχι. Συνθήκες φτώχειας δεν ενισχύουν την θετική κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών, αλλά ενδυναμώνουν την επιθετικότητα και τις αδύναμες σχέσεις φιλίας μεταξύ των συνομήλικων παιδιών (Evans, 2004). Οι αλτρουιστικές συμπεριφορές αποτελούν μέρος των κοινωνικών κανόνων προς μίμηση στα παιδιά, οι οποίες αναπαράγονται μιμητικά είτε σε μια υπεραφθονία αλτρουιστικής προσφοράς, είτε σε εγωιστικές στάσεις (Henrich et al. 2005, Bryan 1971). Το αποτέλεσμα όμως της καθημερινής ανιχνεύσης συμπεριφορών από τους γονείς δεν είναι εφήμερο, αλλά στοιβάζεται και δομεί τον κοινωνικό χαρακτήρα των παιδιών. Τα παιδιά, σε περίπτωση που εντάσσονται σε ένα κλίμα γενικής δυσαρέσκειας, χάνουν τα κοινωνικά πρότυπα για να συμμετέχουν με επιτυχία στο μέλλον στην οικονομική ζωή (Henrich et al. 2005).

Στη μελέτη των Benenson et al. (2007) εξετάζεται μέσα από ένα απλοποιημένο οικονομικό παιχνίδι σε παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας (4, 6 και 9 ετών) στην Αγγλία, η αλτρουιστική συμπεριφορά κυρίως υπό τον γνώμονα της κοινωνικό-οικονομικής κατάστασης των οικογενειών (SES). Από την έρευνα προκύπτει τόσο ότι τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας έχουν πιο έντονες

αλτρουιστικές συμπεριφορές, όπως και τα παιδιά υψηλότερου κοινωνικό-οικονομικού οικογενειακού περιβάλλοντος. Σε συνδυασμό των δυο αυτών παραμέτρων προκύπτει από την έρευνα ότι τα μεγαλύτερα παιδιά από πιο εύπορες οικογένειες έχουν ακόμη υψηλότερη τάση για προσφορά προς άλλους, το οποίο μάλλον ερμηνεύεται ότι αυτά τα παιδιά δρουν με την επιρροή οικογενειακών προτύπων που δρα αθροιστικά σε βάθος χρόνου.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έρχονται σε αντιστάθμιση με όμοια έρευνα που διεξήχθη στην Κίνα (Chen Y, Zhu L, Chen Z 2013) που εξετάζει την επιρροή του οικογενειακού εισοδήματος και της εσωτερικής μετανάστευσης των γονέων στις αποφάσεις αλτρουισμού παιδιών προσχολικής ηλικίας. Η έρευνα δείχνει ότι με την αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος μειώνεται ο αλτρουισμός των παιδιών. Βασικός παράγοντας σε αυτή την ανατρεπτική αλλαγή των αποτελεσμάτων είναι τα πρόσωπα στα οποία ασκείται αλτρουισμός. Στην έρευνα των Benenson et al. (2007) τα παιδιά προσφέρουν αγαθά μόνο σε ξένους ενώ σε αυτή των Chen et al. (2013) η παραχώρηση αφορά φίλους και διαμορφώνει διαφορετικά το αποτέλεσμα. Τα ευρήματα αυτά προσθέτουν νέα δεδομένα στον παιδικό αλτρουισμό. Ο παράγοντας φιλίας τροποποιεί την απόφαση του παιδιού σε κινήσεις παραχώρησης.

Σε μια ταυτόχρονη έρευνα των Evans, Athenstaedt & Krueger (2013) που επιχειρεί να διερευνήσει την εξέλιξη της εμπιστοσύνης και του αλτρουισμού στην προσχολική και σχολική ηλικία επιβεβαιώνεται ότι τα παιδιά μεγαλώνοντας αυξάνουν όχι μόνο τα ποσοστά παραχώρησης αλλά και τις πιθανότητες αμοιβαιότητας, υποστηρίζοντας και την δομική σχέση μεταξύ αλτρουισμού και εμπιστοσύνης.

Η ηλικία του παιδιού, η αυξημένη του γνωστική ικανότητα και η συναισθηματική του ωριμότητα, υποστηρίζεται από τους μελετητές, ότι μεταβάλλουν τον βαθμό αλτρουισμού (Gummerum et. al. 2010). Η έρευνά καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η έντονη επίδραση της συναισθηματικής νοημοσύνης του παιδιού σε σχέση με τον δείκτη ευφυΐας του καθορίζει σε οικονομικά παιχνίδια τις αλτρουιστικές ή μη συμπεριφορές των παιδιών.

Στην παραπάνω έρευνα εντοπίζεται και η διαφορά στο βαθμό αλτρουισμού ανάλογα με το φύλο, όπου τα κορίτσια προφέρουν με μεγαλύτερη ευκολία αγαθά σε συνομήλικους (Gummerum et. al. 2010). Το ίδιο υποστηρίζουν και οι

Evans, Athenstaedt & Krueger (2013) βασιζόμενοι στο γεγονός ότι οι γυναίκες είναι λιγότερο ανταγωνιστικές από τους άντρες (Gneezy & Rustichini, 2004). Η αποστροφή των αγοριών για προσφορά μπορεί να εξηγηθεί από πρότυπα συμπεριφορών ενηλίκων στην κοινωνία που ζουν. Σε χώρες όπου τα κορίτσια παρουσιάζουν έντονη δοτηκότητα εμφανίζουν και οι ενήλικες γυναίκες τις ίδιες συμπεριφορές (Chen, 2013, Andreoni J, Vesterlund L, 2001). Η ερμηνεία των δύο φύλων με την τάση των κοριτσιών προς ανάπτυξη κοινωνικών συμπεριφορών θέτει μία άλλη διάσταση στην ερμηνεία του αποτελέσματος σε πιο ρεαλιστική βάση (Ruble, Martin, & Berenbaum, 2006).

Ο αλτρουισμός συγκρίθηκε εννοιολογικά με την φιλανθρωπία σε έρευνα των Woodyard & Grable (2014). Οι ερευνητές εντόπισαν μια έντονη επιρροή της θρησκευτικότητας ενός ατόμου πάνω στις φιλανθρωπικές του διαθέσεις. Οι δύο στάσεις πνευματικής και κοινωνικής δράσης δεν έμειναν ανεπηρέαστες από το εισόδημα, το επίπεδο εκπαίδευσης και την ευεξία των μελετηθέντων ατόμων. Η έρευνα αυτή διεξήχθη σε ενήλικες και όχι σε παιδιά, αλλά η έντονη επιρροή που δέχονται τα παιδιά από το οικογενειακό τους περιβάλλον δεν μας επιτρέπει να την αγνοήσουμε. Την έντονη επιρροή που δέχεται ένα θρησκευόμενο άτομο από το οικογενειακό του περιβάλλον για να αυξηθούν οι αλτρουιστικές του διαθέσεις επισήμανε και Saroglou (2013). Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε την αλτρουιστική πράξη σε θρησκευόμενα άτομα ως μια «ηθική υποκρισία», όπως πολλοί πιστεύουν, αλλά ως ένα σύνθετο αποτέλεσμα μίμησης συμπεριφορών και πράξεων αμοιβαιότητας προς την κοινωνική ομάδα που περιβάλλει το άτομο.

2.7 Συμπεράσματα

Με μια ανασκόπηση του θεωρητικού πλαισίου της έρευνας καταλήγουμε στο βασικό συμπέρασμα ότι η ορθολογική και αλτρουιστική σκέψη δεν περιγράφονται απλά από οικονομικές ορθολογικές αρχές, αλλά είναι αποφάσεις και συμπεριφορές του ανθρώπου που επηρεάζονται από τον περιβάλλοντα χώρο του, δηλαδή την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει.

Τα παιδιά, ως μέλη της κοινωνίας μας, μπορούν να εμφανίσουν συμπεριφορές που να εμπεριέχουν ορθολογική ή αλτρουιστική σκέψη, διαχειριζόμενοι αγαθά προς όφελός τους ή ως προς το κοινωνικό καλό. Η απόφαση ενός παιδιού δεν καθορίζεται απλώς από τα αναπτυξιακά του χαρακτηριστικά, αλλά η πρώτη κοινωνία που το περιβάλλει, κυρίως η οικογένεια, ασκεί πάνω του έντονες επιρροές είτε ως πρότυπο προς μίμηση σε αυτές τις αποφάσεις, είτε με τις καθημερινές επικοινωνιακές τριβές με το παιδί. Η αλτρουιστική συμπεριφορά του παιδιού δεν μένει σταθερή και αμετάβλητη στην πάροδο του χρόνου, αλλά τροποποιείται με την ανάπτυξή του στην κοινωνία που μεγαλώνει.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί παρουσιάζουμε την εμπειρική έρευνα που διεξήγαμε βασιζόμενοι στην προαναφερόμενη θεωρητική προσέγγιση και θα επιχειρήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο να καταλήξουμε σε σχετικά συμπεράσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

3.1 Εισαγωγή

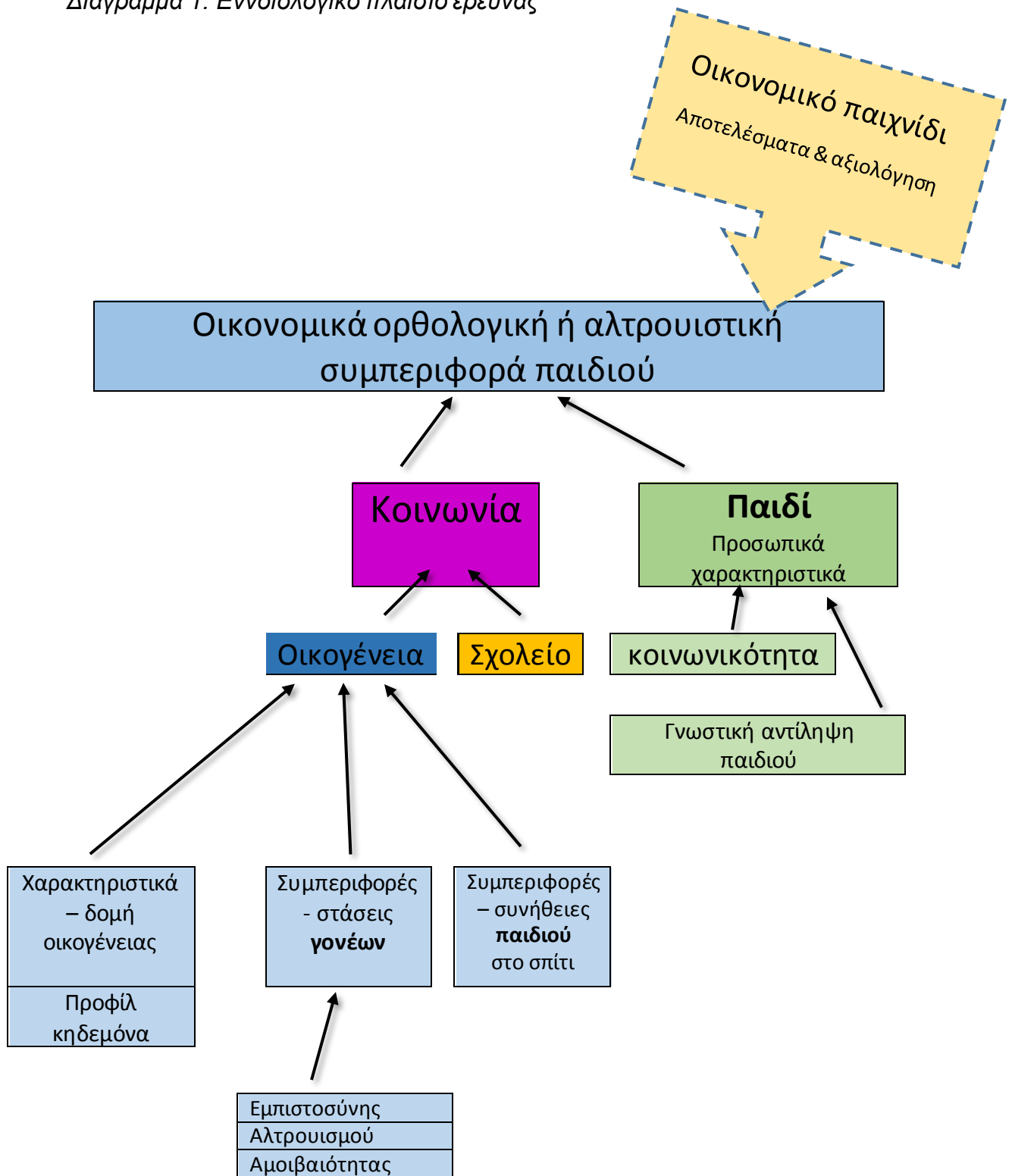
Το προηγούμενο κεφάλαιο προσεγγίζει θεωρητικά την ορθολογική οικονομική συμπεριφορά μέσα από βασικές οικονομικές έννοιες αλλά και υπό την οπτική της συμπεριφορικής επιστήμης. Αναδεικνύεται η αλτρουιστική διάσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς που διέπει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, στις οικονομικές αποφάσεις και πράξεις του ανθρώπου.

Παρουσιάστηκαν προηγούμενες μελέτες που εστιάζουν στην αξιολόγηση της οικονομικής συμπεριφοράς των παιδιών και θα βοηθήσουν να προσδιοριστούν οι μεταβλητές/διαστάσεις που πρέπει να διερευνηθούν ώστε να εξετάσουμε στη συνέχεια ποια χαρακτηριστικά επιδρούν στην οικονομική συμπεριφορά των νηπίων.

Βασιζόμενοι στην προαναφερόμενη θεωρητική προσέγγιση και στο γεγονός ότι τα παιδιά αντιγράφουν στάσεις και συμπεριφορές των ενηλίκων (Olson & Spelke, 2013) συμπεράναμε ότι η οικονομική συμπεριφορά των παιδιών νηπιακής ηλικίας διαμορφώνεται από τα ατομικά και δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, αλλά και από τον περιβάλλοντα εξωσχολικό χώρο, κυρίως την οικογένεια. Επιθυμούμε να μετρήσουμε, μέσα από ένα απλό οικονομικό παιχνίδι, σε ποιον βαθμό σκέφτεται και δρα ένα παιδί ορθολογικά ή αλτρουιστικά απέναντι σε συνομήλικους της ίδιας ομάδας, και πως το οικογενειακό περιβάλλον και ειδικά οι γονείς επιδρούν με τις καθημερινές τους συμπεριφορές θετικά ή αρνητικά σε αυτό. Σημαντικό θεωρείται και το ερώτημα, αν το παιδί απαιτεί από τους συνομήλικους αμοιβαιότητα της πράξης του και σε ποιο βαθμό επηρεάζει αυτό την απόφασή του να μοιραστεί ή όχι σημαντικά για αυτόν αγαθά. Επιλέξαμε να ερευνήσουμε αποφάσεις σε παιδιά προσχολικής ηλικίας, γιατί αυτά έχουν δεχτεί τις ελάχιστες επιρροές από τον εξωοικογενειακό χώρο, και επειδή είναι εύκολα διαθέσιμα μέσα από τις κρατικές δομές των δημόσιων Νηπιαγωγείων.

Στο διάγραμμα που ακολουθεί (Διάγραμμα 1) αποτυπώνει το εννοιολογικό πλαίσιο της ερευνάς μας παρουσιάζοντας συνοπτικά την παραπάνω συζήτηση.

Διάγραμμα 1. Εννοιολογικό πλαίσιο έρευνας

3.2 Δείγμα ερωτώμενων

Στην έρευνα συμμετείχαν παιδιά νηπιακής και προνηπιακής ηλικίας 4 έως 6 ετών που φοιτούν σε δημόσια Νηπιαγωγεία της κεντρικής αστικής περιοχής της πόλης του Βόλου και οι γονείς αυτών. Η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα μαθητών, ξεκινάει την υποχρεωτική της εκπαίδευση μέσα στο Νηπιαγωγείο και είναι ακόμη έντονα εξαρτημένη από τους γονείς και το οικογενειακό περιβάλλον και λιγότερο επηρεασμένη από το σχολικό πλαίσιο. Επιλέχθηκαν για συμμετοχή στην έρευνα νήπια που φοιτούν σε Νηπιαγωγεία της ίδιας αστικής περιοχής για να υπάρχει ομοιογένεια ως προς το χώρο διαβίωσης των παιδιών εκτός σχολείου, αποκλείοντας έτσι ημιαστικές ή αγροτικές περιοχές.

Στους γονείς-κηδεμόνες των νηπίων και προνηπίων της έρευνας μοιράστηκαν έντυπα συναίνεσης για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην έρευνα και ερωτηματολόγια που διερευνούν το σπιτικό περιβάλλον του παιδιού. Συνολικά μοιράστηκαν 180 ερωτηματολόγια το τελευταίο δεκαήμερο του Νοεμβρίου του 2018 από τα οποία επιστράφηκαν συμπληρωμένα και με υπεύθυνη δήλωση συγκατάθεσης τα 102, μέσα στο πρώτο δεκαήμερο του Δεκεμβρίου του 2018. Κάθε επιστρεφόμενο ερωτηματολόγιο από τους γονείς θα συνδένονταν με τα δεδομένα που θα προκύπταν από την προσωπική επαφή με το παιδί, η οποία θα πραγματοποιούνταν στον σχολικό χώρο κατά τη διάρκεια λειτουργίας του Νηπιαγωγείου, χωρίς να παρεμποδίζεται το διδακτικό πρόγραμμα. Το χρονικό διάστημα στον οποίο τα παιδιά θα συμμετείχαν στην έρευνα έπρεπε να είναι κοντά στην περίοδο προσαρμογής τους στο σχολικό περιβάλλον, δηλαδή κοντά στο Φθινόπωρο, αλλά πριν τα μέσα της σχολικής χρονιάς για να μην έχουν προλάβει τα παιδιά να δεχτούν μεγάλες επιρροές συμπεριφοράς από το σχολικό περιβάλλον και τους εκπαιδευτικούς στο θέμα που μελετάμε.

3.3 Διαδικασία

Η συλλογή δεδομένων χωρίζεται σε δύο σκέλη, το πρώτο αφορά δεδομένα από τους γονείς και το δεύτερο από τα παιδιά. Η συλλογή δεδομένων από τους γονείς γίνεται με τη συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου που μοιράστηκε από

πς Νηπιαγωγούς των παιδιών, προς ελεύθερη χωρίς υποχρέωση συμπλήρωσης, στους κηδεμόνες όλων των νηπίων που φοιτούν στα επιλεχθέντα. Ζητήθηκε να επιστραφεί εντός μιας εβδομάδας για να προχωρήσει η έρευνα. Τα ερωτηματολόγια μαζί με τα έντυπα συναίνεσης συλλέχθηκαν από τις προϊστάμενες των Νηπιαγωγείων και παραδόθηκαν στην ερευνήτρια την ημέρα της συνέντευξης με τα παιδιά. Για κάθε παιδί που είχε τη συναίνεση των γονέων-κηδεμόνων ακολούθησε το παιχνίδι και η συνέντευξη. Προφανώς, τα δεδομένα από κάθε παιδί συνδέονται με αυτά του ερωτηματολογίου που ζητήθηκαν να συμπληρώσουν οι γονείς.

Η επαφή με τα παιδιά στο σχολικό χώρο χωρίζεται σε μια μικρή συνέντευξη που εντοπίζει εξωσχολικές συνήθειες του παιδιού, το οικονομικό παιχνίδι και ένα σύντομο τεστ αξιολόγησης αντίληψης και γνωστικών δεξιοτήτων.

3.3.1 Συνέντευξη με τα παιδιά

Σε έναν απομονωμένο ήσυχο χώρο του Νηπιαγωγείου που είναι το γραφείο ή ένα μέρος της κοινόχρηστης σάλας ετοιμάζεται ένα τραπέζι, στο ύψος των παιδιών και δύο μικρές καρέκλες. Το περιβάλλον δεν πρέπει να δείχνει ξένο και η επαφή του ενήλικα με τα παιδιά επιδιώκεται να είναι άμεση, φιλική και χωρίς ιεραρχικά στοιχεία, διότι με τις ερωτήσεις μας επιχειρούμε να εισχωρήσουμε στον προσωπικό χώρο του παιδιού προσπαθώντας να αποκομίσουμε όσο πιο αξιόπιστες απαντήσεις χωρίς να κατευθύνονται.

Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα δεν γνώριζαν και δεν προετοιμάστηκαν γι' αυτήν. Αυτό αφορά τόσο το περιεχόμενο της συνέντευξης όσο και του παιχνιδιού. Τα 72 από αυτά (70,6%) δεν γνώριζαν το πρόσωπο που θα τους έκανε τις ερωτήσεις διότι ερχόταν για πρώτη φορά σε επαφή μαζί του. Τα 30 παιδιά (29,4%) γνώριζαν το άτομο που τους έκανε τη συνέντευξη, δηλ την ερευνήτρια, διότι εργάζονταν στην ίδια σχολική μονάδα ως Νηπιαγωγός.

Η συλλογή πληροφοριών από ένα νήπιο για θέματα ή έννοιες άυλες, νοητές, χωρίς άμεσο χρονικό σημείο αναφοράς είναι ιδιαίτερα δύσκολη, διότι το παιδί δεν διακρίνει εύκολα το χρόνο και τα γεγονότα που διαδραματίζονται σε αυτόν, όσο αφορά το παρελθόν και το μέλλον. Οι ερωτήσεις δηλαδή «που θα πας, που πήγες, πόσες φορές και πότε» δεν μπορούν σε αυτήν την ηλικία να

απαντηθούν πάντα αξιόπιστα. Για αυτό το λόγο οι ερωτήσεις προς το παιδί κατά τη διάρκεια της συζήτησης διασταυρώνονται περισσότερο από δύο φορές και συμπληρώνονται και με επιπλέον ερωτήσεις που δεν έχουν καταγραφεί, οι οποίες επιβεβαιώνουν όμως την ορθότητα των απαντήσεων. Για παράδειγμα στο ερώτημα αν βλέπει μία συγκεκριμένη εκπομπή στην τηλεόραση ζητείται να περιγράψει και το περιεχόμενο της εκπομπής. Τις περισσότερες φορές διαπιστώθηκε ότι η αρχική απάντηση ακυρώθηκε στην πορεία μετά από τη διασταύρωση των γεγονότων και απαντήσεων.

Στις ερωτήσεις χρησιμοποιήθηκε και ένα κλιμακόμετρο, που απεικονίζει κουτάκια από το ένα έως το δέκα σε κάθετη τοποθέτηση. Το ένα συνοδεύεται από ένα λυπημένο πρόσωπο και το δέκα από ένα χαρούμενο. Τα παιδιά αξιολογούν τα συναισθήματα ή τις προτιμήσεις τους τοποθετώντας ένα πιόνι καρδιά πάνω σε αυτό.

Στο πρώτο μέρος της συνέντευξης με το παιδί αφού προηγηθεί μια σύντομη γνωριμία και ανταλλαγή απλών πληροφοριών (όνομα, ύπαρξη αδερφών) εντοπίζουμε τη θρησκευτικότητα του παιδιού με τις ερωτήσεις πόσες φορές και αν πηγαίνει εκκλησία ή αν παρακολουθεί μαθήματα κατηχητικού.

Το παιδί αναφέρει τις εξωσχολικές, αθλητικές και λοιπές δρασεις που παρακολουθεί και εντοπίζουμε και την ύπαρξη φίλων μέσα και έξω από το χώρο του σχολείου. Προσπαθούμε να διερευνήσουμε την κοινωνικότητα του παιδιού ρωτώντας το για τον αριθμό των φίλων μέσα και έξω από το σχολείο και τον χώρο που συναντούνται για παιχνίδι.

Εντοπίζουμε από την πλευρά των παιδιών τη σχέση τους με τους κανόνες μέσα στην οικογένεια και τον βαθμό που συμφωνούν ή όχι με αυτούς.

Η ενασχόληση των παιδιών με τα μέσα επικοινωνίας είναι γνωστή, αλλά με ποια από αυτά ασχολούνται στο σπίτι (με τον Η/Υ, το tablet, την τηλεόραση ή το κινητό των γονέων) δεν είναι πάντα ξεκάθαρη. Επίσης προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε ποιες εκπομπές εκτός από τις αποκλειστικά παιδικές παρακολουθούν τα παιδιά αυτής της ηλικίας για να διαπιστώσουμε πόσο ελεύθερα εισχωρούν στον κόσμο των ενηλίκων και σε ποιο βαθμό τα επηρεάζει αυτός. Επιλέχθηκαν δύο εκπομπές με τη μεγαλύτερη τηλεθέαση από κάθε ζώνη προβολής και τα παιδιά ερωτήθηκαν αν τις παρακολουθούν και με ποιον παρέα.

3.3.2 Οικονομικό παιχνίδι

Το δεύτερο μέρος της συλλογής δεδομένων με τα παιδιά αφορά ένα απλό οικονομικό παιχνίδι προσαρμοσμένο στην ηλικία αυτή. Οι απαντήσεις που λάβαμε από τα παιδιά ήταν τόσο οι αποφάσεις που πήραν στην διαχείριση αγαθών, όσο και οι προσωπικές αξιολογήσεις των συναισθημάτων ικανοποίησής τους.

Τα παιδιά σε αυτή την ηλικία δεν μπορούν να έχουν σωστή αντίληψη όσο αφορά την αξία των χρημάτων για να επιχειρήσουμε μια συναλλαγή με αυτά. Επιλέξαμε κάτι ιδιαίτερα δελεαστικό για αυτή την ηλικία, που έχει στα μάτια των παιδιών μεγάλη αξία, τις καραμέλες. Αποφεύχθηκαν γλυκίσματα με σοκολάτες ή άλλες αλλεργιογόνες προσμίξεις και επιλέχθηκαν απλές μικρές μαλακές καραμέλες διαφορετικών γεύσεων.

Σε ένα κουτί μπροστά στα παιδιά παρουσιάστηκαν οι καραμέλες και το παιδί ερωτήθηκε αν του αρέσουν αξιολογώντας την προτίμησή του από το 0-10 με τη βοήθεια του προαναφερόμενου κλιμακόμετρου. Στη συνέχεια, του ζητήσαμε να διαλέξει τέσσερις καραμέλες στη γεύση που προτιμάει. Να σημειωθεί ότι ο αριθμός αυτός (4) δεν ήταν τυχαίος αλλά επιλέχθηκε στη λογική ότι αφορά μια ποσότητα η οποία, σε αυτή την ηλικία, είναι εύκολα ανπληπτή και διαχειρίσιμη, δηλαδή μοιράζεται στη μέση (2-2) και δίνει ταυτόχρονα πολλαπλές επιλογές διαχείρισης στο παιδί. Στο σημείο αυτό η ερευνήτρια κατέγραψε το χρόνο που χρειάστηκε το παιδί να επιλέξει τις καραμέλες, κάτι που φανερώνει την αποφασιστικότητά του.

Στη συνέχεια τέθηκε το παιδί μπροστά σε έναν προβληματισμό και κλήθηκε να λάβει μία απόφαση. Το παιδί ενημερώθηκε ότι την ίδια μέρα δεν θα ήταν δυνατό να συμμετάσχουν όλα τα παιδιά της τάξης του σε αυτό το παιχνίδι, άρα δεν θα έπαιρναν όλα καραμέλες. Αν λοιπόν το παιδί ήθελε είχε τη δυνατότητα να δώσει ή όχι κάποιες από τις καραμέλες σε κάποιο άλλο παιδί ή να κρατήσει όλες τις καραμέλες για τον εαυτό του. Η θετική του επιλογή να μοιραστεί συνοδεύτηκε και από δεύτερη ερώτηση, πόσες καραμέλες θα ήθελε να προσφέρει στο άλλο παιδί. Επειδή τα παιδιά σε αυτή την ηλικία, πρώτον, παίρνουν βιαστικές αποφάσεις στο μοίρασμα αγαθών μεταξύ φίλων και δεύτερον, θεωρούν την

οδηγία από έναν ενήλικα ως εντολή, έγινε επανάληψη της ερώτησης και τονίστηκε η διπλή επιλογή της απόφασης (δίνω ή κρατώ).

Επίσης, στο παιδί δόθηκε η ευκαιρία να επιλέξει σε τι φύλο παιδιού θα τις παραχωρούσε. Μπροστά του υπήρχαν δύο κουτάκια που απεικόνιζαν το καθένα ένα αγόρι ή ένα κορίτσι. Η απόφαση του παιδιού να δώσει αφορούσε την κίνηση να τοποθετήσει τις προσφερόμενες καραμέλες στο ανάλογο κουτάκι. Ακολούθησαν ερωτήσεις αξιολόγησης του βαθμού ικανοποίησης που ένωσε το παιδί με αυτήν την αλτρουιστική ή μη, προσφορά προς έναν συμμαθητή του. Η ερευνήτρια με επιτόπια παρατήρηση σημείωνε το χρόνο που χρειάστηκε το παιδί για να πάρει την απόφαση να μοιραστεί ή όχι τις καραμέλες καθώς και τον τρόπο που το παιδί κράτησε επαφή (οπτική, σωματική, άμεση κατανάλωση) με το αγαθό (καραμέλα) όσο χρόνο επεξεργαζόταν τις επιλογές και έπαιρνε την απόφασή του για τη διαχείριση του αγαθού.

Στο δεύτερο μέρος του παιχνιδιού οι ρόλοι αντιστράφηκαν σε μια προσπάθεια να εντοπίσουμε στοιχεία αμοιβαιότητας στο παιδί. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάσαμε στο παιδί μια εικόνα από έναν νοερό μικρό συμπαίκτη, του ιδίου φύλλου με το παιδί, ο οποίος κατέχει και αυτός τέσσερις καραμέλες. Η εικόνα απεικονίζει τον συμπαίκτη να είναι ευδιάθετος και να βρίσκεται δίπλα σε κάποιον ενήλικα που παίζει με το νήπιο. Στη συνέχεια θέσαμε στο παιδί την εξής ερώτηση: «Έχω έναν/μια μικρό/η φίλο/η που είναι ίσα/η με εσένα και έχει και αυτός/η τέσσερις καραμέλες. Είναι πάρα πολύ χαρούμενος/η που τις έχει. Θέλεις να σου δώσει και εσένα κάποιες από τις καραμέλες του/ης για να νιώσεις και εσύ έστω και λίγη χαρά σαν αυτό/η ή δε θέλεις;»

Η απάντηση του νηπίου στη δεύτερη ερώτηση συνοδεύεται και από μια αξιολόγηση της ικανοποίησης που ένωσε το νήπιο από την απόφαση που πήρε να δεχτεί ή όχι την προσφορά από το άλλο παιδί με τη χρήση του κλιμακόμετρου.

3.3.3 Τεστ αξιολόγησης γνωστικής αντίληψης παιδιού

Στο τρίτο μέρος της συνέντευξης με τα παιδιά, τα νήπια κλήθηκαν να επιδείξουν τις δεξιότητες αντίληψής τους σε τρία διαφορετικά τεστ αντίληψης. Σκοπός της αξιολόγησης ήταν να μετρηθεί η νοημοσύνη τους με την ευρεία έννοια, δηλαδή που να μετράει τόσο την οπτική όσο και την λεκτική αντίληψη των παιδιών, η

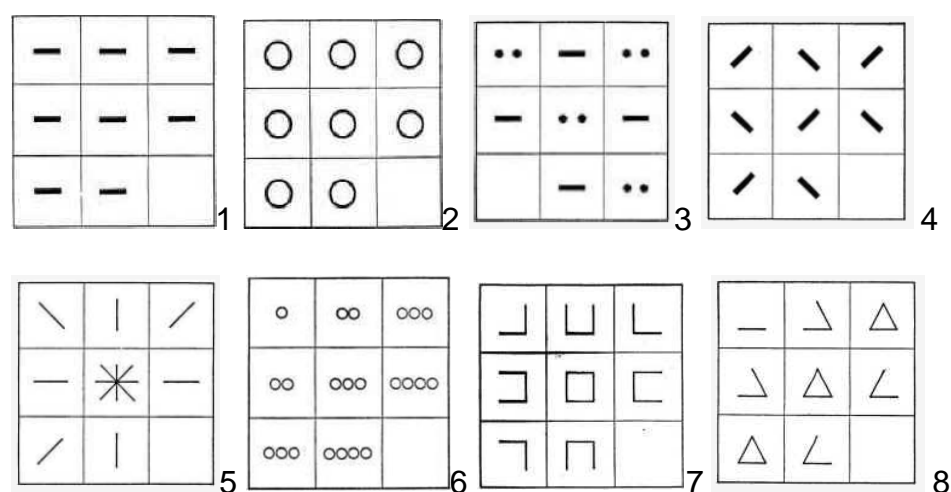
οποία να συσχετιστεί με τη συμπεριφορά στο οικονομικό παιχνίδι που παίχτηκε νωρίτερα.

Τα τεστ μέτρησης νοημοσύνης που μετρούν την ευφυΐα των παιδιών συνήθως επηρεάζονται από τις λεκτικές δεξιότητες του εξεταζόμενου. Επειδή στην ηλικία αυτή τα παιδιά σε μεγάλο βαθμό εξελίσσουν τον προφορικό τους λόγο επιλέχθηκε ένα μέρος της αξιολόγησης να μην απαιτεί χρήση γλωσσικής δεξιότητας.

A. Προοδευτικές μήτρες (οπτική και αριθμητική αντίληψη)

Το πρώτο τεστ, βασίστηκε στις προοδευτικές μήτρες του Raven, το οποίο αξιολογεί τη συλλογιστική ικανότητα αναφορικά με απληπτικά ερεθίσματα. Δεν απαιτείται η χρήση της γλώσσας, γι' αυτό είναι ιδανική μέθοδο αξιολόγησης στη νηπιακή ηλικία όπου η γλώσσα βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Δεν εξετάζει σφαιρικά όλη τη νοημοσύνη, αλλά κάποια ιδιαίτερα στοιχεία της νοημοσύνης όπως την αριθμητική ικανότητα, την αντίληψη χώρου, την αίσθηση της συμμετρίας και το συσχετισμό σχημάτων και συμβόλων. Το τεστ για την ηλικία έως 6 ετών αποτελείται από οχτώ προοδευτικές μήτρες, όπως παρουσιάζονται στο Σχήμα 1

Σχήμα 1. Προοδευτικές μήτρες αξιολόγησης αντίληψης του Raven

Πηγή: Raven (2008)

Το παιδί καλείται να συμπληρώσει με ένα μαρκαδόρο στην προκαθορισμένη σειρά το κενό κελί σε κάθε καρτέλα, χωρίς να έχει οπτική επαφή των άλλων καρτελών, για να μην αποσπάται η προσοχή του. Ο αριθμός των καρτελών που με επιτυχία θα σχεδιάσει το νήπιο καθορίζει την βαθμολογία που θα λάβει. Η κλίμακα μέτρησης του Raven αξιολογεί την επιτυχία σε ένα πεντάχρονο ως εξής: έως δύο καρτέλες επιτυχίας με 90 βαθμούς, έως 4 με 110 βαθμούς και πς 8 καρτέλες με 150 βαθμούς. Οι 100 βαθμοί εκφράζουν τη μέση νοημοσύνη του γενικού πληθυσμού. Στην βαθμολόγησή, επειδή η αξιολόγηση αυτή αποτελεί μέρος σειράς αξιολογήσεων που διεξήγαμε, δεν ακολουθήσαμε την βαθμολόγηση του Raven (70 έως 150), αλλά βαθμολογήσαμε ομαδοποιώντας την επιτυχία 0 έως και 2 καρτέλες ως οριακή, 3 έως και 4 μέτρια, και 5 έως 8 υψηλή.

B. Σειραθέτηση εικόνων και περιγραφή (γλωσσική δεξιότητα και ωριμότητα διαδοχής γεγονότων)

Σε πολλές έρευνες συσχέτισης παιδικού αλτρουισμού με γνωστική ανάπτυξη (π.χ. Krebs & Sturup, 1982) αξιολογείται η ευφυΐα των παιδιών με δύο τρόπους. Ο πρώτος εκπιά την γλωσσική ευχέρεια και διαδοχή γεγονότων και ο δεύτερος την άμεση εκτίμηση της ποσότητας.

Για να εκτιμήσουμε την ικανότητα των νηπίων σε γλωσσικές δεξιότητες και σειραθέτηση γεγονότων, δώσαμε από έτοιμο εκπαιδευτικό υλικό μια σειρά τεσσάρων εικόνων που σε συνδυασμό ορίζουν μια απλή ιστορία. Σε πρώτη φάση δώσαμε πς τέσσερεις καρτέλες στα παιδιά να πς τοποθετήσουν στη σειρά όπως πιστεύουν αυτά ως ορθή. Με άριστα (4) βαθμολογείται η επιτυχής σειραθέτηση και των τεσσάρων καρτελών, και αναλόγως μεσαία (3) οι τρεις σωστές εικόνες, και οριακή ικανότητα η επίτευξη τοποθέτησης δύο έως καμία καρτέλες (2,1,0).

Η προφορική περιγραφή της ιστορίας βαθμολογήθηκε από μηδέν(0:καμία) έως (10:άριστη). Από 0 έως 4 πήραν οι οριακές περιγραφές, 5 έως 8 οι μεσαίες και 9 και 10 οι άριστες.

Γ. Εκτίμηση αντικειμένων

Η οπτική εκτίμηση ίδιων αντικειμένων, χωρίς την καταμέτρησή τους, αξιολογούν την γνωστική αριθμητική δεξιότητα των νηπίων. Οι ερευνητές (π.χ. Klein & Starkey, 1988) υποστηρίζουν ότι τα παιδιά μπορούν να εκτιμήσουν μικρές ποσότητες αντικειμένων (1 έως 3) χωρίς να έχουν διδαχθεί τον αριθμό από πολύ μικρή ηλικία. Η άμεση εκτίμηση μιας αριθμητικής ποσότητας αποτελεί βασική δεξιότητα του συνόλου των ικανοτήτων του παιδιού που καθορίζουν την ανάπτυξη της μαθηματικής του σκέψης (Baroody, 2004).

Στην περίπτωση μας τα παιδιά κλήθηκαν να εκτιμήσουν ομάδες από κόκκινα ξύλινα τουβλάκια, ίσου μεγέθους και σχήματος, αλλά τυχαίας τοποθέτησης πάνω στο τραπέζι. Μπροστά στα παιδιά τοποθετήθηκαν αρχικά τρία τουβλάκια. Ανάλογα με την επιτυχία εκτίμησης προσαυξάνονταν κάθε φορά δύο τουβλάκια έως τον αριθμό επτά (3,5,7). Εάν δεν μπορούσε να εκτιμηθεί η μεγαλύτερη ποσότητα μειώνονταν κατά ένα (1) ο αριθμός των αντικειμένων σε διαφορετική τοποθέτηση θέσης.

Τα νήπια που εκτιμούσαν ορθά την ποσότητα από 1 έως 3 θεωρήσαμε ότι είχαν οριακή ικανότητα εκτίμησης ποσότητας, από 4 έως 5 μέση και από 6 έως 7 υψηλή.

Από τα προαναφερόμενα και από το συνολικό προοδευτικό τρόπο βαθμολόγησης τα νήπια κατατάσσονται σε τρεις ομάδες ανάλογα με το ποσοστό επιτυχίας τους (Πίνακας 2). Όπως ειπώθηκε, η ομαδοποίηση αυτή βοηθάει στην σύγκριση του γνωστικού επιπέδου με την οικονομική συμπεριφορά των νηπίων.

Πίνακας 2: Βαθμολόγηση και ομαδοποίηση γνωστικού επιπέδου

	Μήτρες	Σειραθέτηση εικόνων	Περιγραφή	Εκτίμηση αντικειμένων	Σύνολο βαθμών
Οριακή	0-2	0-2	0-4	1-3	1-11
Μέση	3-4	3	5-8	4-5	12-22
Υψηλή	5-8	4	9-10	6-7	23-29

3.3.4 Περιγραφή ερωτηματολογίου γονέων-κηδεμόνων

Το ερωτηματολόγιο των γονέων διερευνά εκτός από το προφίλ της οικογένειας και των γονέων-κηδεμόνων και τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, τις συνήθειες, τις στάσεις, τις αντιλήψεις και τις αξίες τους. Ειδικότερα, καταγράφει τις καθημερινές οικογενειακές συνήθειες των παιδιών στο σπίτι, και αποτιμά το βαθμό εμπιστοσύνης, αλtruισμού και αμοιβαιότητας του γονέα που συμπληρώνει το έντυπο.

Το ερωτηματολόγιο χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος αποτιμά τη θέση του παιδιού μέσα στην οικογένεια (αναφορικά με τα άλλα μέλη της), αλλά και τις καθημερινές συνήθειες και δράσεις του στον εξωσχολικό του χρόνο. Σε αυτό το μέρος του ερωτηματολογίου αναζητούμε το πλαίσιο ανατροφής του παιδιού. Αναζητούμε το θρησκευτικό χαρακτήρα της οικογένειας και προσπαθούμε να εντοπίσουμε πως ορίζεται και τηρείται το πλαίσιο κανόνων για την επικοινωνία γονέων και παιδιών, καθώς και αν συμβάλλουν και άλλοι συγγενείς στην ανατροφή του παιδιού.

Στη δεύτερη ενότητα ζητείται από τον κηδεμόνα που συμπληρώνει το ερωτηματολόγιο να αξιολογήσει σε μία κλίμακα από 0 έως 10 στάσεις εμπιστοσύνης, αμοιβαιότητας και αλtruισμού (αναλυτική παρουσίαση των ερωτήσεων υπάρχει στη συνέχεια). Επίσης καταγράφουμε στοιχεία της κοινωνικότητας και της συμμετοχικότητας (civic engagement) του κηδεμόνα, υπό τη μορφή συμμετοχής σε συλλογικές δράσεις και οργανώσεις.

Στο τρίτο μέρος σημειώνεται το προφίλ και των γονέων-κηδεμόνων του παιδιού. Αναλυτικά ζητάμε να καταγραφεί η εθνικότητα, το μορφωτικό επίπεδο και η επαγγελματική ενασχόληση και των δύο γονέων καθώς και το οικογενειακό εισόδημα.

3.4 Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο 3 παρουσιάστηκε η μεθοδολογία της έρευνάς, η οποία αναλύει τα ερευνητικά εργαλεία και το δείγμα των ατόμων που ερευνήθηκαν. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν από δυο πηγές τα παιδιά προσχολικής ηλικίας και τους γονείς αυτών. Τα παιδιά αναζητήθηκαν μέσα από δημόσια Νηπιαγωγεία και

συμμετείχαν με ένα απλό οικονομικό παιχνίδι, που αποτυπώνουμε τον τρόπο οικονομικής σκέψης τους. Μέσα από μια συνέντευξη και ένα γνωστικό τεστ αντλήθηκαν τα υπόλοιπα δεδομένα που αφορούν τα παιδιά. Αυτά είναι στοιχεία από την εξωσχολική τους ζωή, οι κοινωνικές τους δικτυώσεις και το γνωστικό τους επίπεδο. Με τη βοήθεια ενός δομημένου ερωτηματολογίου, προς τους γονείς των παιδιών, καταγράφηκαν τα χαρακτηριστικά της οικογένειας και του οικογενειακού περιβάλλοντος, αλλά και οι λειτουργίες, δράσεις και συμπεριφορές τους με επίκεντρο πάντα το παιδί. Σε αυτό διερευνάμε και τις στάσεις των γονέων σε συμπεριφορές αλτρουισμού, εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας. Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων που συλλέχτηκαν με τον προαναφερόμενο τρόπο θα παρουσιαστεί στο κεφάλαιο 4 που ακολουθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

4.1 Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκε η μεθοδολογία της έρευνας, η οποία κινείται σε τρεις άξονες. Ο πρώτος και ο δεύτερος είναι ένα οικονομικό παιχνίδι που παίζεται με τα παιδιά και μια συνέντευξη μαζί τους. Ο τρίτος είναι ένα ερωτηματολόγιο που συμπλήρωσαν οι γονείς των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Όλα τα δεδομένα ενώνονται για να επιχειρηθεί η στατιστική και η οικονομετρική τους ανάλυση.

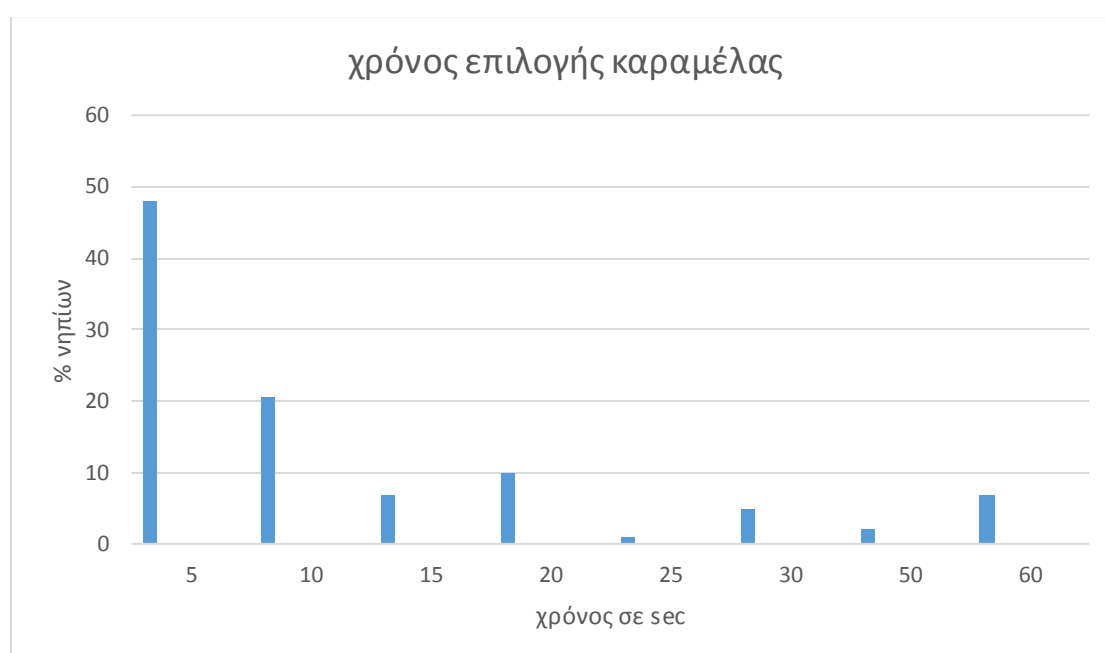
Το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει τη στατιστική ανάλυση του συνόλου των δεδομένων που συλλέχθηκαν από την παρούσα έρευνα. Η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας έγινε με το στατιστικό πρόγραμμα SPSS 24. Τα δεδομένα μας αφορούν τόσο από στοιχεία που συλλέξαμε από τα ίδια τα νήπια όσο και από τους γονείς τους. Τα δεδομένα από τα νήπια αφορούν τις αποφάσεις και αξιολογήσεις των παιδιών σε ένα απλοποιημένο οικονομικό παιχνίδι, καθημερινές συνήθειες των παιδιών όπως αποτυπώνονται από τα ίδια, και η αξιολόγηση της γνωστικής τους αντίληψης. Τα δεδομένα που συλλέξαμε από τους γονείς περιγράφουν την δομή της οικογένειας και την θέση του παιδιού σε αυτή. Επιπλέον διερευνήθηκαν οι προσωπικές στάσεις των γονέων σε θέματα αλτρουισμού, εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας, αλλά και το κοινωνικό-οικονομικό προφίλ των γονέων.

4.2 Παιχνίδι οικονομικής συμπεριφοράς

Στο απλό οικονομικό παιχνίδι που παίχτηκε με τα νήπια διερευνήθηκε ο βαθμός ορθολογικής - αλτρουιστικής τους συμπεριφοράς και ενδείξεις αμοιβαιότητας μέσα από αποφάσεις διαχείρισης αγαθών. Η απλότητα στις οδηγίες και στη διαδικασία επικράτησε σε όλη τη διάρκεια του παιχνιδιού για να είναι κατανοητό από τα νήπια και να αποκομίσουμε ξεκάθαρες και αξιόπιστες απαντήσεις. Η όλη διαδικασία αφορούσε την συναλλαγή τεσσάρων καραμελών όπως περιγράφηκε παραπάνω.

Στην πρώτη οδηγία προς τα παιδιά τους δόθηκε ένα κουτί με καραμέλες να επιλέξουν τέσσερεις. Καταγράφηκε ο χρόνος που χρειάστηκε κάθε παιδί για να επιλέξει τη οριζόμενη ποσότητα. Η χρονοκαθυστέρηση αφορούσε την αναποφασιστικότητα των παιδιών να επιλέξουν το αγαθό τους «την καραμέλα» ως προς το χρώμα ή τη γεύση. Ο χρόνος απόκρισης μετρήθηκε σε δευτερόλεπτα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των νηπίων, 48%, κατέληξε στην επιλογή του μέσα στα πρώτα πέντε δευτερόλεπτα, 19,6% χρειάστηκε δέκα δευτερόλεπτα και 9,8% γύρω στα είκοσι δευτερόλεπτα (Γράφημα 1).

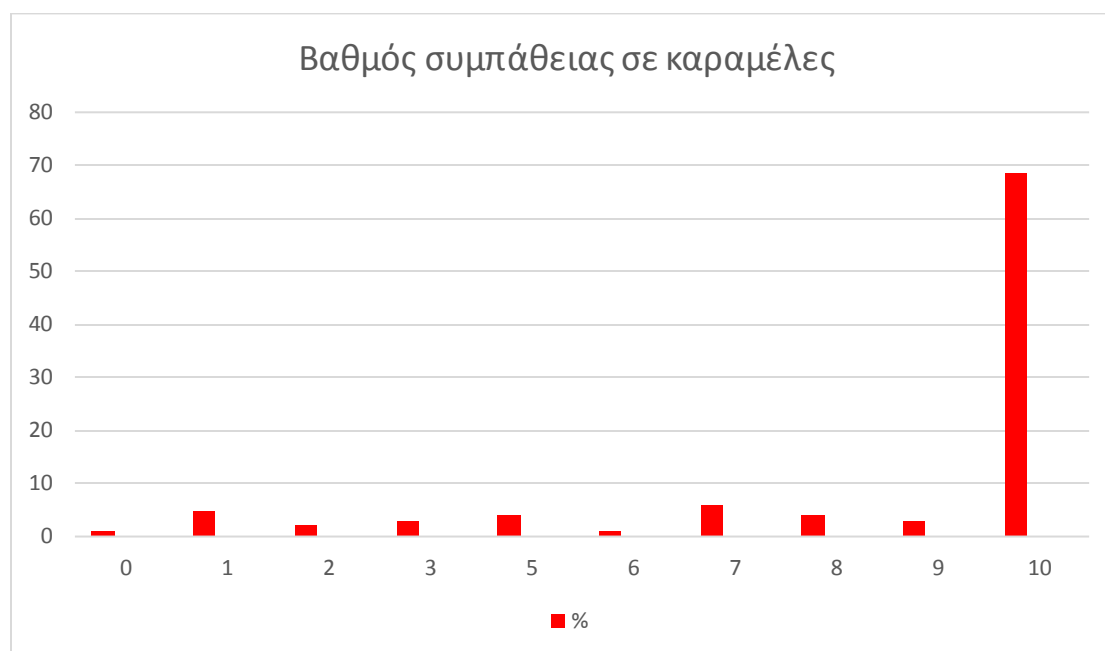
Γράφημα 1: Χρόνος ανά 5sec που χρειάστηκε για να επιλέξει καραμέλας

Στην ερώτηση πόσο θα αξιολογήσουν την αρέσκειά τους στις καραμέλες το μεγαλύτερο ποσοστό απάντησε θετικά, και μάλιστα το 68,6% έδωσε το μεγαλύτερο βαθμό (10: πάρα πολύ) ικανοποίησης (Γράφημα 2).

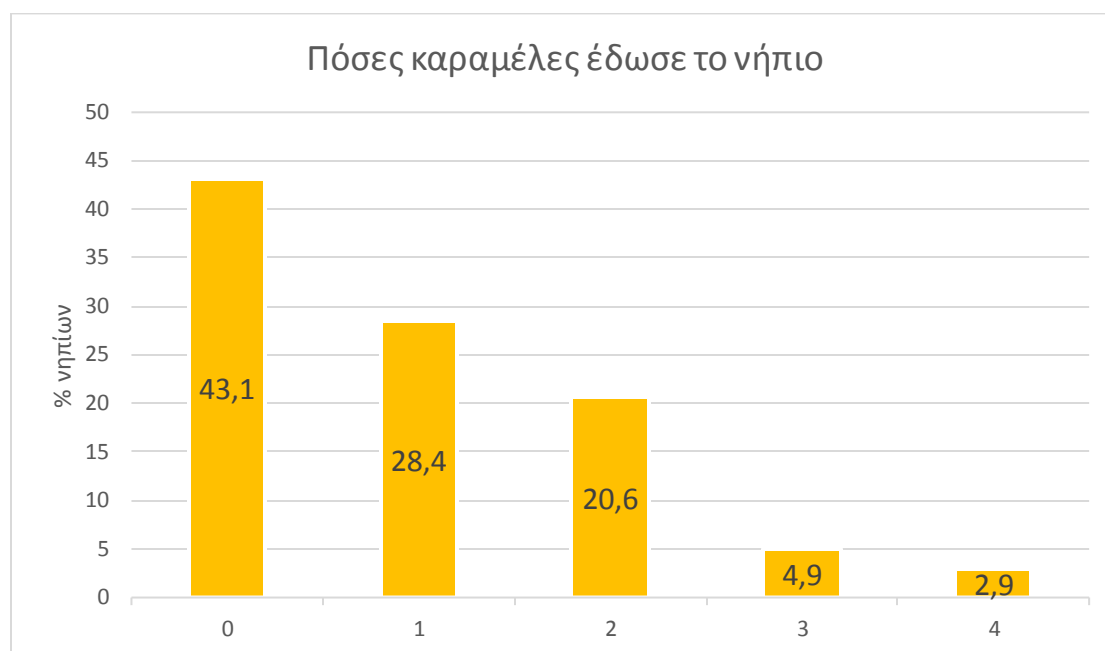
Γράφημα 2: Αξιολόγηση του παιδιού στην ερώτηση πόσο του αρέσουν οι καραμέλες

Στο πρώτο μέρος του παιχνιδιού τέθηκε το ερώτημα στα νήπια αν θα έδιναν κάποιες από τις τέσσερις καραμέλες σε κάποιο άλλο παιδί της τάξης τους, τονίζοντας ότι δεν είναι απαραίτητο να το κάνουν και ότι η απόφασή θα ήταν αποκλειστικά προσωπική και μυστική.

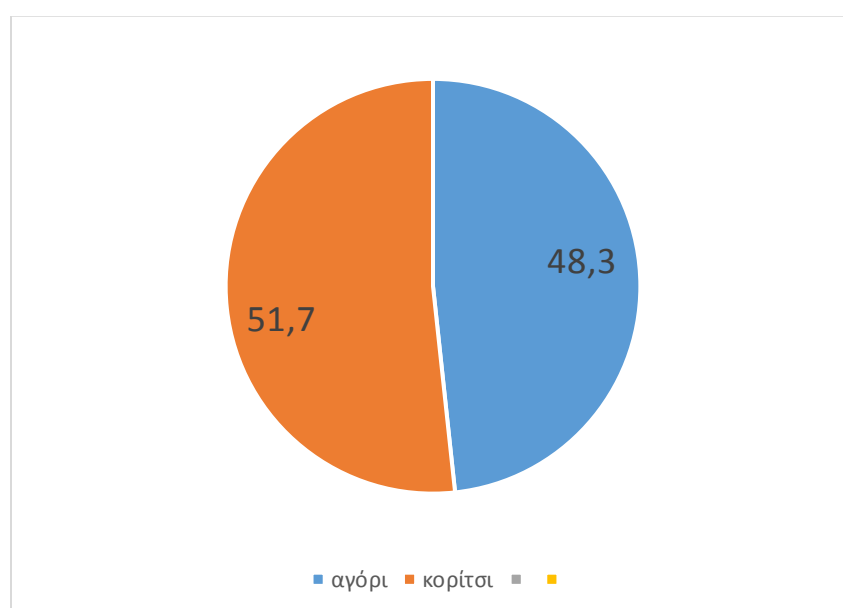
Το μεγαλύτερο ποσοστό 43,1% αντέδρασε ορθολογικά σκεπτόμενο και δεν έδωσε καμία από τις τέσσερις καραμέλες σε κάποιο συμμαθητή του. Το 28,4% αποχωρίστηκε μία καραμέλα προσφέροντας την ελάχιστη ποσότητα σε κάποιον άλλον. Το 20,6% έδωσε δύο, ισομοιράζοντας δίκαια το σύνολο των καραμελών που ήταν στην κατοχή του. Μόνο το 4,9% έδωσε τρεις και το 2,9% τέσσερις, δηλαδή πάνω από τις μισές καραμέλες που του ανήκαν, υπερβαίνοντας με αυτήν του την απόφαση την ελάχιστη ή την ισάξια προσφορά. Τα παιδιά αυτά λειτούργησαν αλτρουιστικά σε μεγαλύτερο βαθμό υπερβαίνοντας και την δίκαιη μοιρασιά των καραμελών. (Γράφημα 3).

Γράφημα 3: Απόφαση ορθολογικής ή αλτρουιστικής σκέψης

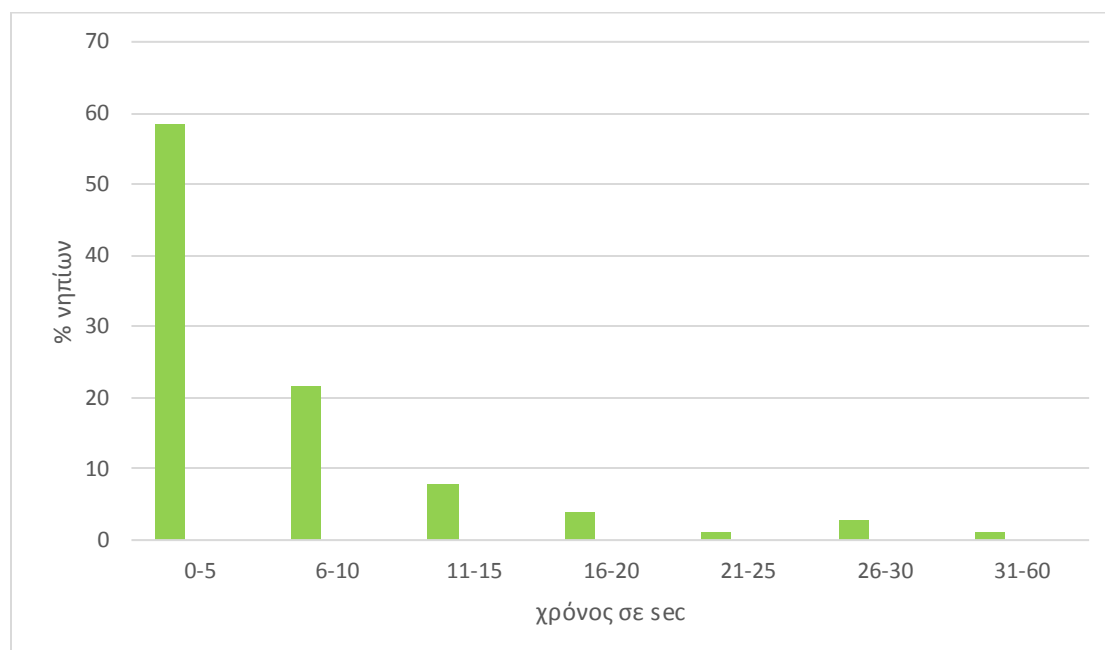
Το νήπιο είχε τη δυνατότητα να επιλέξει το φύλο του λήπτη της προσφοράς του. Από το 56,9% των νηπίων που πρόσφεραν μέρος των καραμελών το 48,3% προσφέρθηκε σε αγόρι και το 51,7% σε κορίτσι. Το 98% των παιδιών πρόσφερε τις καραμέλες σε παιδιά ίδιου φύλου. Μία σχετικά ίση κατανομή αναλογική με το ποσοστό των δύο φύλων που συμμετείχαν στο παιχνίδι. (Γράφημα 4).

Γράφημα 4: Φύλο λήπτη καραμέλας

Ο χρόνος λήψης της απόφασης να κρατήσουν ή να μοιραστούν τις καραμέλες κυμάνθηκε από 0 έως 60 sec. Καταγράφηκε ο χρόνος απόφασης ανά 5sec. Το μεγαλύτερο ποσοστό 58,8% έλαβε την απόφασή του στα πρώτα 5sec ενώ ένα μεγάλο ποσοστό 20,6% χρειάστηκε έως 10sec (Γράφημα 5).

Γράφημα 5: Χρόνος ορθολογικής ή αλτρουιστικής απόφασης

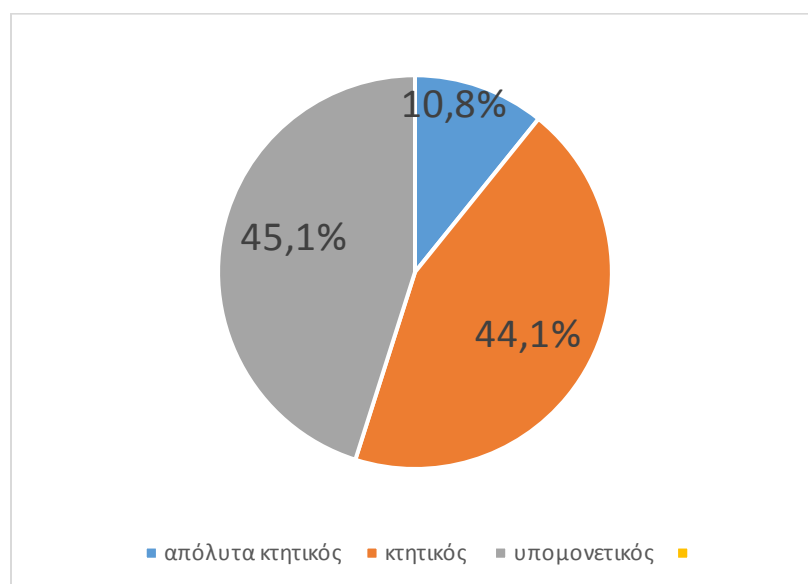

Η κατανόηση των οδηγιών για την διεκπεραίωση της διαδικασίας του παιχνιδιού και η παραπέρα λήψη απόφασης έγινε από το 91,2% με την πρώτη οδηγία. Το υπόλοιπο 8,8% χρειάστηκε δεύτερη οδηγία.

Η παρατηρούμενη συμπεριφορά των νηπίων μόλις τους δόθηκε η ευκαιρία να αποκτήσουν τέσσερεις καραμέλες πριν από την πρόταση που τους έγινε να τις μοιραστούν με κάποιον άλλον χωρίστηκε σε τρεις τύπους. Τον απόλυτα κητικό τύπο, όπου το παιδί όχι απλά θέλει την καραμέλα δικιά του, αλλά θέλει άμεσα να την απολαύσει και να την γευτεί έχοντας το φόβο μην την χάσει, χωρίς υπομονή για παραπέρα οδηγίες. Αυτή η συμπεριφορά παρατηρήθηκε στο 10,8% των παιδιών. Ο δεύτερος τύπος παιδιού που χαρακτηρίζεται απλά κητικός, δεν θέλει να αποχωριστεί τις καραμέλες, δεν αρκείται στην οπτική του επαφή, αλλά θέλει να είναι σίγουρο για την νέα του κατάκτηση και κρατάει τις

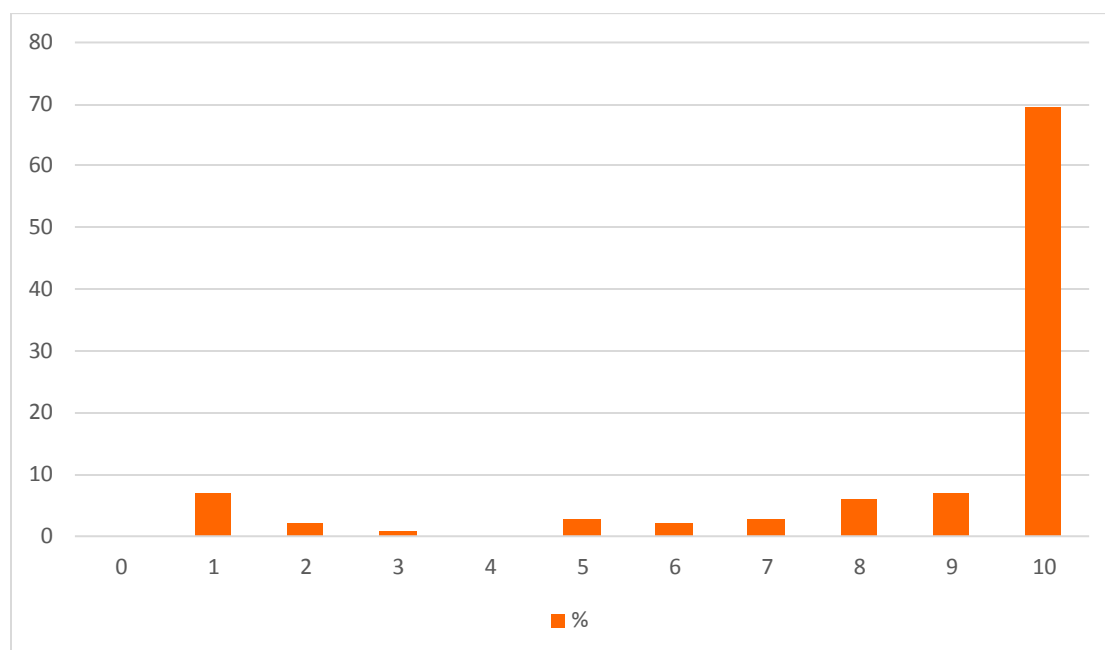
καραμέλες σφιχτά στο χέρι του. Το ποσοστό των νηπίων με αυτή την αντίδραση ήταν 44,1%. Ο τρίτος τύπος νηπίων, ο συνεργάσιμος ή υπομονετικός αφήνει τις καραμέλες πάνω στο τραπέζι, δεν σταματάει να ελέγχει με τα μάτια του την διαθεσιμότητά τους, αλλά ταυτόχρονα μπορεί με αυτοσυγκράτηση να αναμένει την επόμενη οδηγία του παιχνιδιού. Το ποσοστό των νηπίων με αυτή την αντίδραση ήταν στο 45,1% (Γράφημα 6).

Γράφημα 6: Συμπεριφορά νηπίων τη διάρκεια της απόφασης για διαχείριση των καραμελών

Τα παιδιά μετά την πρώτη φάση του παιχνιδιού ερωτήθηκαν πόσο ικανοποίηση ένωσαν με την απόφαση που πήραν να μοιραστούν ή όχι τις καραμέλες. Με αυτόν τον τρόπο προσπαθούμε να διερευνήσουμε το βαθμό που η απόφασή τους πρόσφερε ικανοποίηση. Η απάντησή τους ήταν για το 69,6% του δείγματος μέγιστη (10: πάρα πολύ). Ένα 6,9% πήρε την απόφαση, αλλά δεν ένωσε καμία ικανοποίηση για τις κινήσεις του, νιώθοντας άβολα που πήρε την απόφαση, αλλά χωρίς να αλλάξει την αρχική του κίνηση (1: καθόλου). Ένα ποσοστό 5,9% και 6,9% είχαν ελάχιστες αμφιβολίες για την απόφασή τους αξιολογώντας τις αντίστοιχα με 8 και 9 (Γράφημα 7).

Γράφημα 7: Αξιολόγηση παιδιών ικανοποίησης ορθολογικής ή αλτρουιστικής απόφασης

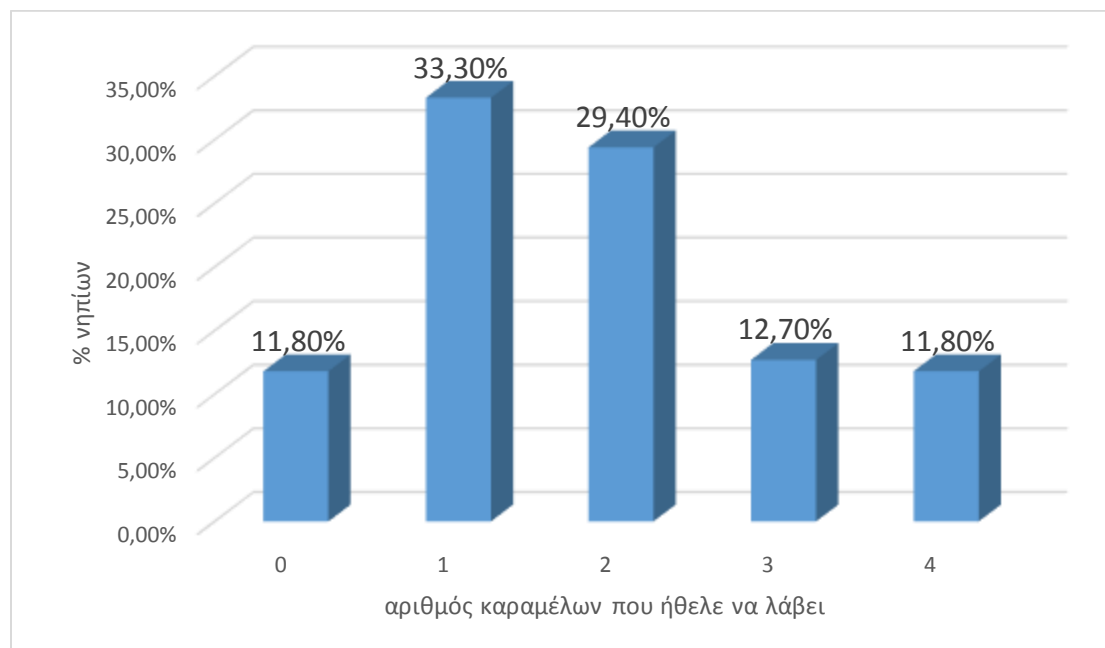

Στο δεύτερο μέρος του παιχνιδιού (που διενεργήθηκε μετά την ολοκλήρωση του πρώτου ώστε να υπάρχει ένα χρονικό κενό μεταξύ των 2 φάσεων) τα νήπια προσέρχονται χωρίς να έχουν στην άμεση κατοχή τους τις καραμέλες που κράτησαν στην προηγούμενη φάση, για να νιώσουν έστω και μερικώς το συναίσθημα της μη κατοχής αγαθού. Περιγράφουμε στο παιδί ότι υπάρχει κάποιος συνομήλικος του ίδιου φύλου, φιλικό προς την ερευνήτρια που κατέχει τέσσερις καραμέλες. Το φανταστικό παιδί που περιγράφουμε, διέπτετε από μεγάλη χαρά για αυτήν την κατοχή του. Ρωτάμε το νήπιο αν και πόσες καραμέλες θα ήθελε να του δώσει αυτό το φανταστικό παιδί ώστε και το ίδιο να νιώσει έστω και ελάχιστη χαρά. Τονίζουμε την ερώτηση με έμφαση στο ποιος θα ήθελε να είναι ο ελάχιστος αριθμός καραμελών που θα ήθελε να λάβει, για να νιώσει και αυτό έστω και λίγο θετική ικανοποίηση.

Το μέγιστο ποσοστό νηπίων (33,3%) ικανοποιήθηκε με το να λάβει μόνο μία καραμέλα από το άλλο παιδί. Το 29,4% ζήτησε να μοιραστεί ισόποσα τις καραμέλες, δηλαδή να πάρει δύο. Ενώ 12,7% και το 11,8% ήθελαν πάνω από τις μισές, δηλαδή τρεις και τέσσερις αντίστοιχα (Γράφημα 8).

Γράφημα 8: Αμοιβαιότητα πράξης.

Καραμέλες που ήθελα να πάρει για ελάχιστη ικανοποίηση από κάποιον άγνωστο

Η ικανοποίηση που ένιωσαν για την λήψη της απόφασης αξιολογήθηκε από τα 76,5% με 10:παρα πολύ μεγάλη, ενώ ένα ποσοστό 16,7% αισθάνθηκε απλώς μεγάλη ικανοποίηση. Μόνο ένα 2% βρέθηκε στη θέση να μην αισθανθεί ικανοποίηση με την απόφαση να λάβει απόφαση ανάστροφου αλτρουισμού από κάποιον άγνωστο. Το υψηλό ποσοστό των παιδιών που αξιολόγησαν με (10) την ικανοποίησή τους για την καραμέλα που έλαβαν από κάποιο άλλο παιδί δείχνει την απαίτηση των παιδιών για αμοιβαιότητα πράξης σε μια ξεκάθαρη οικονομική σχέση με τους συνομήλικους. Επειδή η οικονομική συναλλαγή ανάγεται από τα παιδιά ως μια επιβεβαίωση της κοινωνικότητας-φιλίας, όπως αναφέρθηκε στη θεωρία, το 33,3% αναμένει μια ανταπόδοση της αλτρουιστικής συμπεριφοράς ως προς το ελάχιστο. Σε μεγάλο ποσοστό (29,40%) τα παιδιά περιμένουν μια δίκαιη αλτρουιστική συμπεριφορά από τους άλλους.

4.3 Ερωτηματολόγιο νηπίων

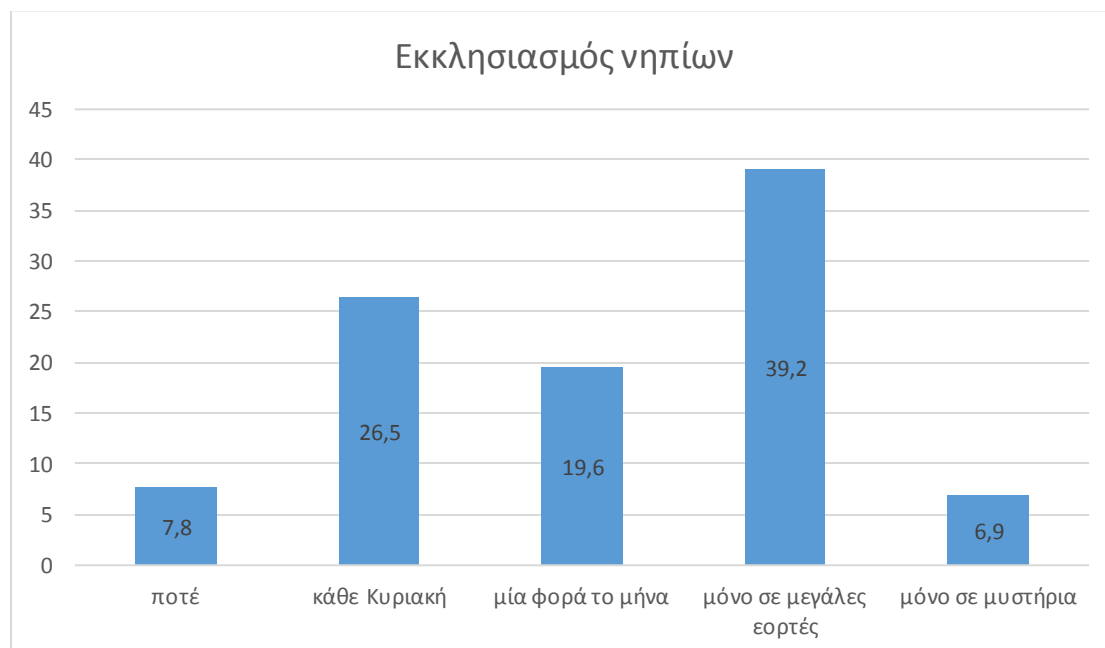
Από τα 102 νήπια που συμμετείχαν στην έρευνα το 51% ήταν αγόρια και το 49% κορίτσια (Γράφημα 9), διαμορφώνοντας μια σχετικά ομοιόμορφη κατανομή και στα δύο φύλα.

Γράφημα 9: Φύλο παιδιών δείγματος

Στην ερώτηση προς τα νήπια αν ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, επισκεπτόμενα με την οικογένειά τους την εκκλησία και αν τα ίδια παρακολουθούν τμήμα κατηχητικού απάντησαν ως εξής (Γράφημα 10):

Γράφημα 10: Συχνότητα εκκλησιασμού Νηπίων

Το 39,2% των νηπίων επισκέπτονται την εκκλησία μόνο σε μεγάλες γιορτές. Ο εβδομαδιαίος εκκλησιασμός γίνεται μόνο από το 26,5% και ο εκκλησιασμός μία

φορά το μήνα πραγματοποιείται περίπου από το 19,6% , ενώ ένα 6,9% επισκέπτεται την εκκλησία μόνο σε συγκεκριμένα μυστήρια (βαπτίσεις, γάμοι). Ένα 7,8% απάντησε αρνητικά, δηλαδή ότι δεν επισκέπτεται ποτέ την εκκλησία. Παράλληλα στην ερώτηση αν κατηχούνται εβδομαδιαία τα νήπια, απάντησαν θετικά το 17,6% ενώ αρνητικά το 82,4% (Γράφημα 11).

Γράφημα 11: Παρακολούθηση κατηχητικού

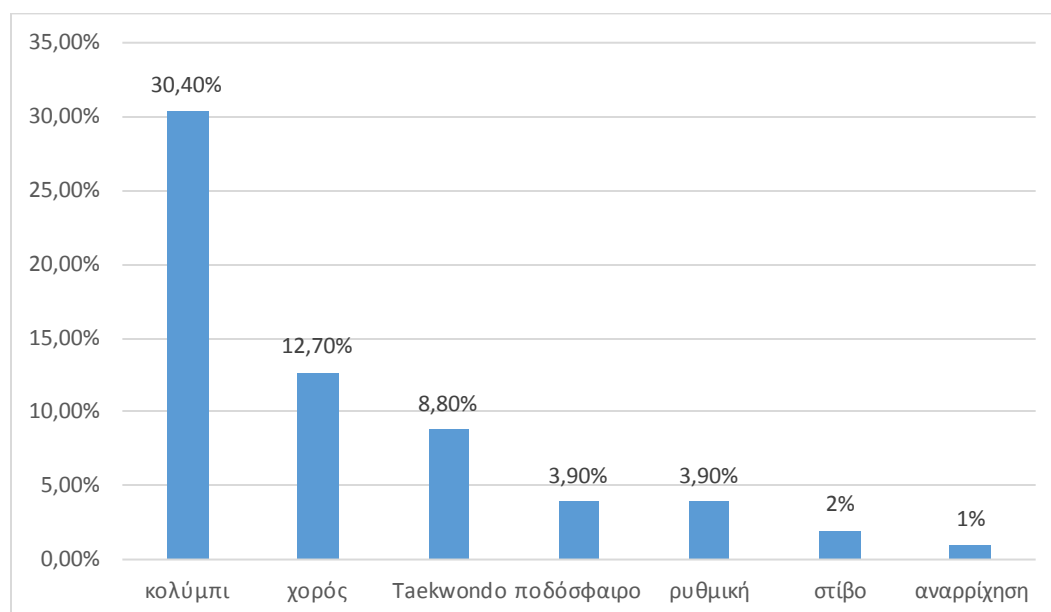

Το 17,6% των νηπίων που παρακολουθούν κατηχητικό δεν ταυτίζεται ποσοστιαία με το 26,5% των νηπίων που εκκλησιάζονται εβδομαδιαία. Σχεδόν ένα 10% των τακτικά εκκλησιαζόμενων νηπίων, τα οποία μπορούν να τοποθετηθούν στην ομάδα των έντονα θρησκευόμενων οικογενειών, δεν κατηχείται. Δηλαδή το οικογενειακό περιβάλλον εκτιμά ότι το κατηχητικό δεν αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης του παιδιού.

Η διερεύνηση των εξωσχολικών δραστηριοτήτων των νηπίων αφορά την άσκηση ενός αθλήματος και οποιαδήποτε άλλη απογευμαινή δραστηριότητα που να ταιριάζει σε αυτήν την ηλικία. Στο ερώτημα προς τα νήπια αν αθλούνται απάντησαν με «ναι» το 62,7% και με «όχι» το 37,3. Στην διερεύνηση τι είδος άθλημα συμμετέχουν, το μεγαλύτερο ποσοστό σε αυτήν την ηλικία επισκέπτεται το κολυμβητήριο μαθαίνοντας κολύμπι σε ποσοστό 30,4% και 12,7% ασχολείται με το χορό. Μικρό είναι το ποσοστό των άλλων δραστηριοτήτων-αθλημάτων που παρακολουθούν τα παιδιά. Μόνο 8,8% μαθαίνει Taekwondo, το 3,9% ασχολείται με το ποδόσφαιρο, το 3,9 % με τη ρυθμική, το 2% με το στίβο και το 1% με την αναρρίχηση (Γράφημα 12).

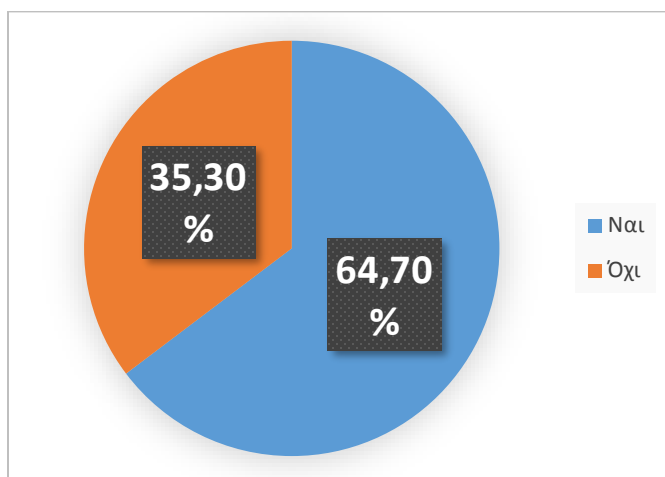
Γράφημα 12: Είδος δραστηριότητας που ασκούν εξωσχολικά τα παιδιά

Στην ερώτηση αν ακολουθούν άλλες απογευματινές δράσεις, στο σύνολο των ερωτηθέντων απάντησαν ότι το 22,5% παρακολουθεί τμήμα μουσικής προπαιδείας. Το 14,7% παρακολουθεί ένα τμήμα εικαστικών και το 12,7% ασχολείται με ένα θεατρικό τμήμα. Ως άλλη δραστηριότητα πέρα από τα προαναφερμένα δηλώσαν τα νήπια ότι 1% μαθαίνει αγγλικά και 1% παρακολουθεί μαθήματα μαγειρικής.

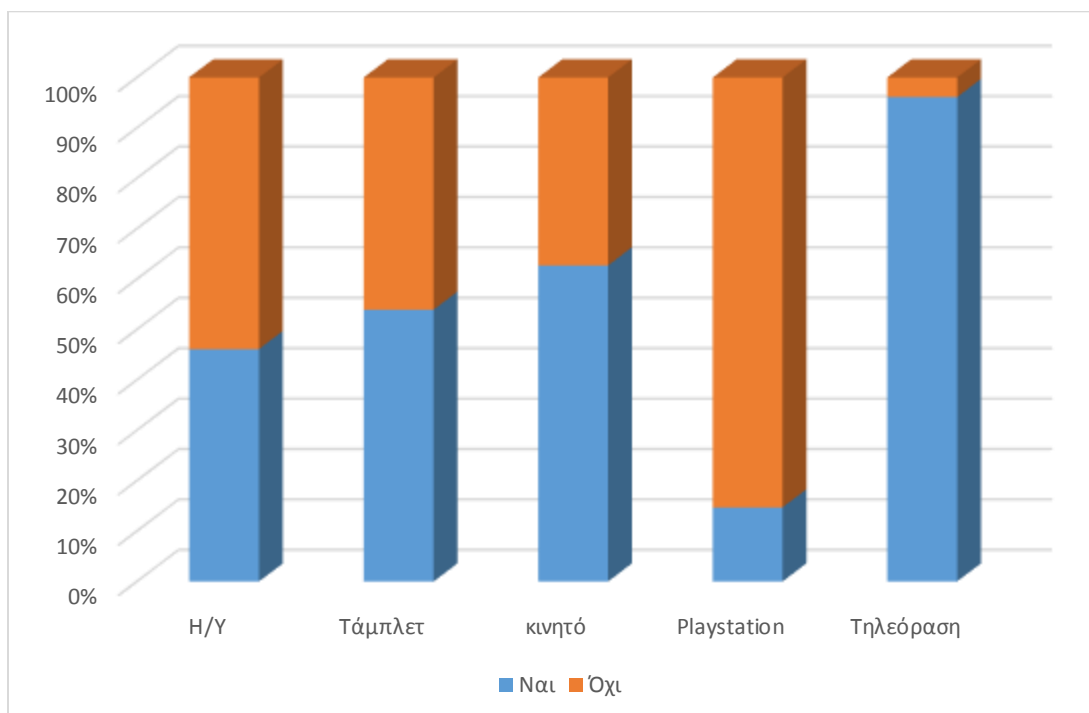
Στην διερεύνηση για την ύπαρξη φίλων στο σχολικό ή στο εξωσχολικό περιβάλλον τα παιδιά απάντησαν σε ποσοστό 100% ότι αισθάνονται ότι έχουν φίλους στο σχολικό περιβάλλον. Ο αριθμός των φίλων που δήλωσαν τα παιδιά είναι κατά μέσο όρο 6,1. Εκτός σχολικού περιβάλλοντος το 33,3% δήλωσε ότι δεν έχει φίλους, ενώ οι υπόλοιποι δηλαδή το 66,7% δήλωσαν ότι έχουν. Το 16,7% των παιδιών απάντησαν ότι έχουν «πολλούς φίλους» και το 50% «λίγους». Στο ερώτημα αν επισκέπτονται οι φίλοι και τον χώρο του σπιτιού το 64,7% απάντησε θετικά και το 35,3% ότι δεν έχει επισκέψεις από φίλους στο σπίτι του (Γράφημα 13). Εκτός σπιτιού τα νήπια απάντησαν ότι συναντούνται με φίλους για παιχνίδι σε ποσοστό 74,5%. Από αυτούς το μεγαλύτερο ποσοστό 38,2% επιλέγουν με τους γονείς τους τον παιδότοπο ως χώρο συνάντησης παιχνιδιού και το πάρκο-παιδική χαρά το 31,4%.

Γράφημα 13: Ποσοστό παιδιών που τους επισκέπτονται φίλοι στο σπίτι

Η έρευνα για την εξωσχολική απασχόληση των νηπίων με διάφορα πολυμέσα έδειξε ότι όλα σχεδόν τα νήπια (96,1%) παρακολουθούν τηλεόραση ενώ το επόμενο μεγάλο ποσοστό, 62,7%, απασχολείται με την συσκευή κινητού των γονέων. Ένα 53,9% παίζει με ένα οικογενειακό ή ατομικό tablet ενώ το 46,1% χρησιμοποιεί τον Η/Υ των γονέων (Γράφημα 14).

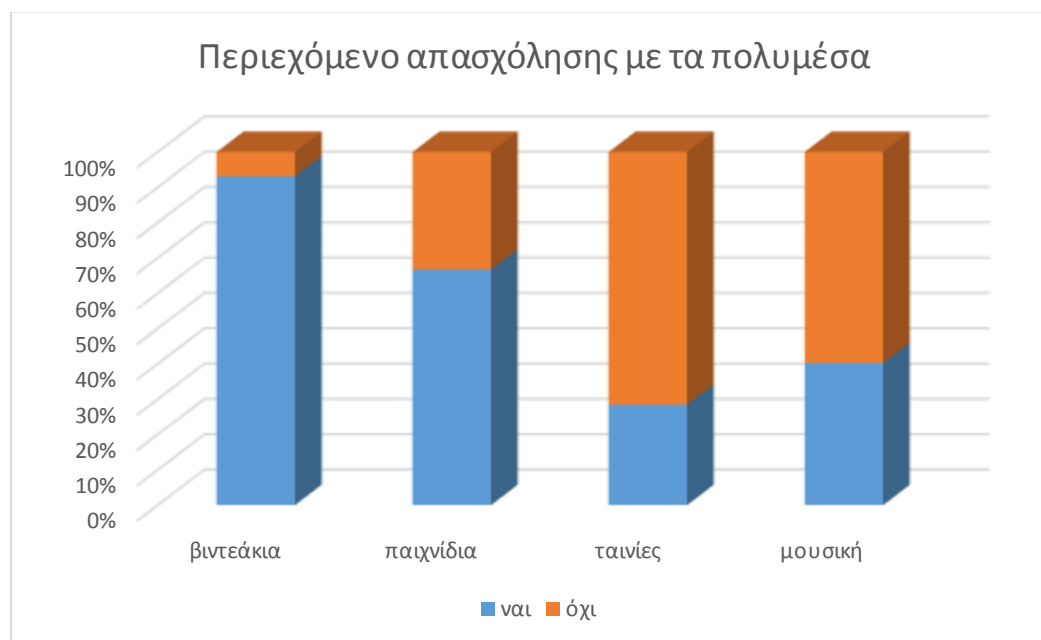
Γράφημα 14: Είδος απογευματινής απασχόλησης με πολυμέσα

Στο ερώτημα για το περιεχόμενο αυτής της απασχόλησης με τα παραπάνω πολυμέσα, το 93,1% των παιδιών παρακολουθεί βιντεάκια με παιδικές εκπομπές. Το 66,7% παίζει παιχνίδια με τα πολυμέσα και χαμηλό είναι το

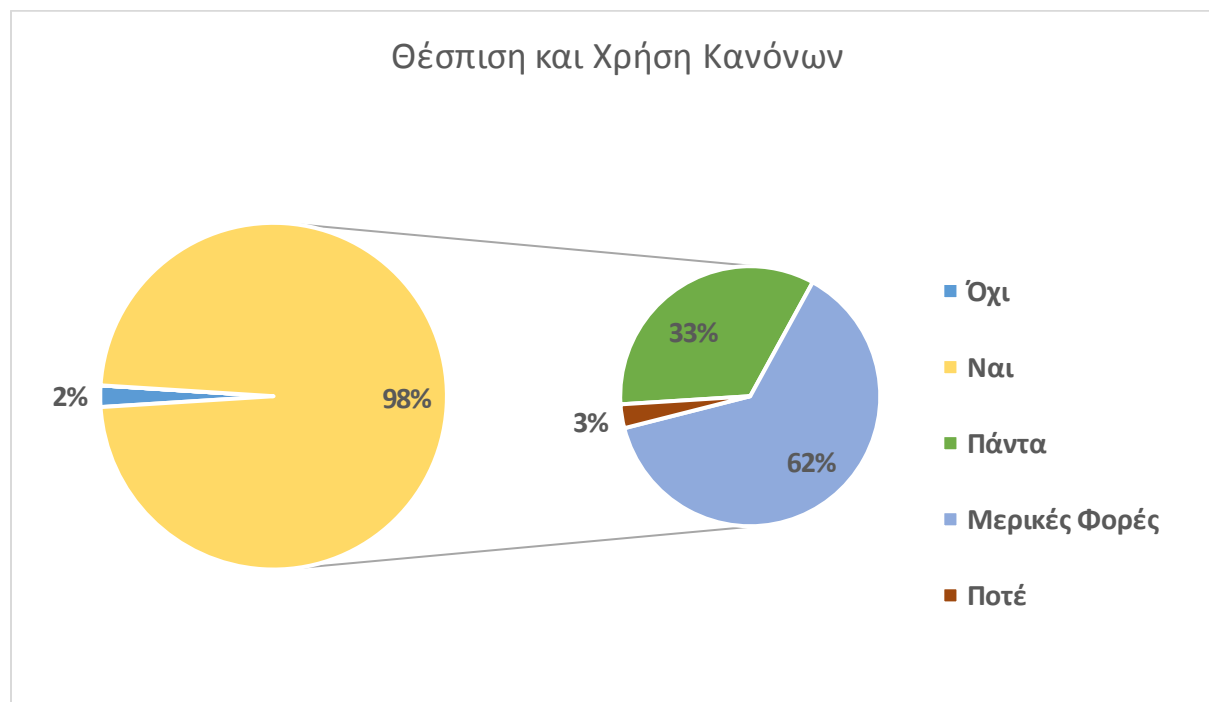
ποσοστό των νηπίων (28,4%) που παρακολουθούν ταινίες σε αυτήν την ηλικία (Γράφημα 15).

Γράφημα 15: Με ποιον τρόπο απασχολούνται εξωσχολικά με τα πολυμέσα

Στο ερώτημα αν τους ορίζουν οι γονείς τους κανόνες στο οικογενειακό περιβάλλον, απάντησαν τα νήπια κατά 98% θετικά (κίτρινος κύκλος Γραφήματος 9), αλλά μόνο ένα ποσοστό 33,3% τους ακολουθεί πάντα.

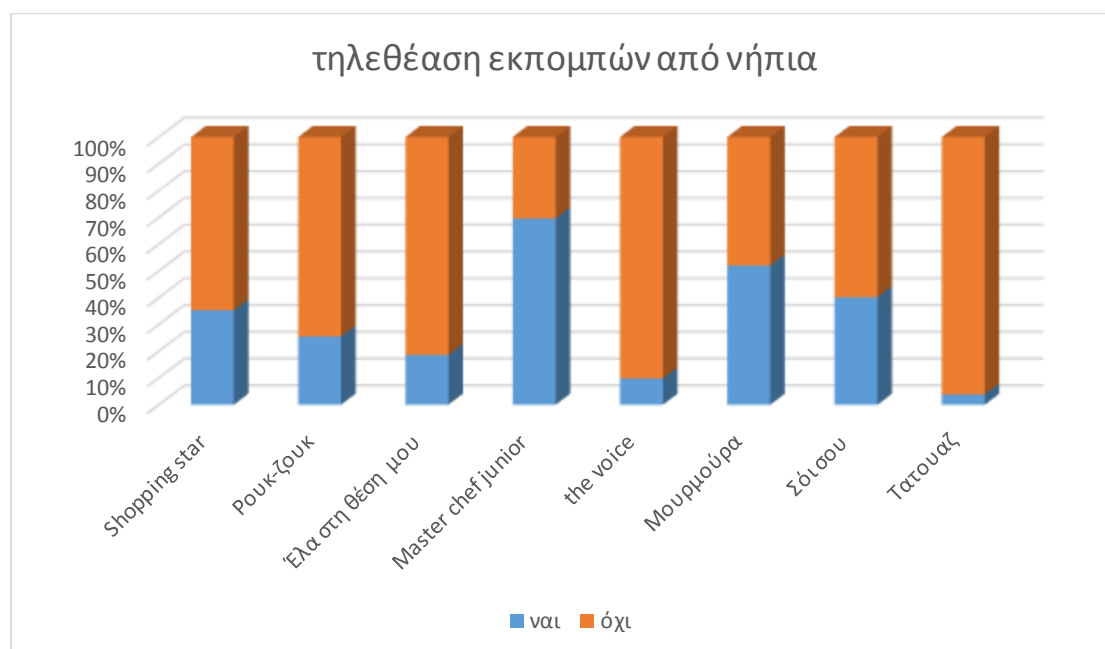
Γράφημα 16: Κανόνες σπιτιού, όπως τους αντιλαμβάνεται το παιδί

Το 61,8% δήλωσε ότι πολλές φορές επιλέγει να μην τηρήσει τους συμφωνημένους κανόνες και ένα ποσοστό 2,9% δεν τηρεί ποτέ τους κανόνες που του ορίζουν οι γονείς (Γράφημα 16). Ζητώντας να αξιολογήσουν πόσο τους αρέσουν οι κανόνες που τους ορίζουν οι γονείς στο σπίτι σε μία κλίμακα από 0 έως 10 (0:καθόλου, 10:πάρα πολύ) το 75,5% αξιολόγησε με 10 την ικανοποίηση του από την ύπαρξη κανόνων στο οικογενειακό περιβάλλον (μέσος όρος 8,83).

Η επόμενη ερώτηση αφορούσε αν τα παιδιά παρακολουθούν εκπομπές της τηλεόρασης που απευθύνονται σε ενήλικες. Αρχικά εντοπίστηκαν σε κάθε ζώνη τηλεθέασης (μεσημεριανή, απογευματινή και βραδινή) οι εκπομπές με την μεγαλύτερη τηλεθέαση για το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Νοεμβρίου 2018. Στην ερώτηση πολλαπλών επιλογών με το ποιες εκπομπές από αυτές παρακολουθούν, τα νήπια απάντησαν με μεγάλο ποσοστό 69,6% ότι παρακολουθούν το «Master chef junior», το 52% βλέπει το σήριαλ «Μην αρχίζεις τη μουρμούρα» και το 40,2% το «Σόι σου» που προβάλλεται στη βραδινή ζώνη μετά τις εννέα το βράδυ.

Γράφημα 17: Ποσοστά τηλεθέασης ανά εκπομπή

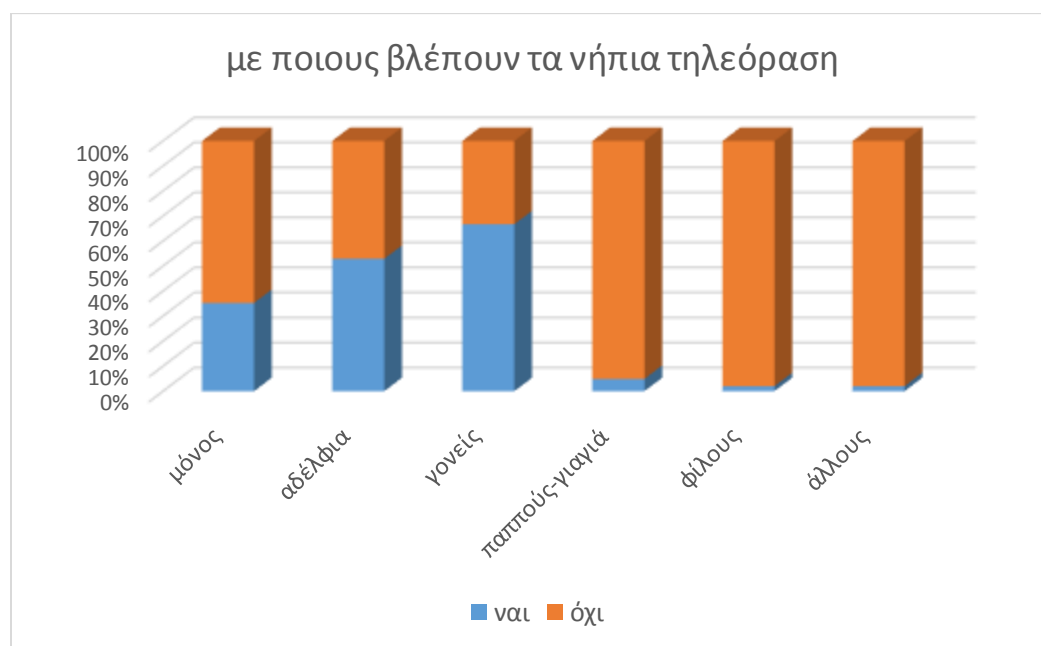

Η συγκατάθεση των γονέων να παρακολουθούν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας βραδινές εκπομπές ορίζει την νοοτροπία των γονέων ως προς τη χαλαρή τους αντιμετώπιση για τα ωράρια ύπνου και ξεκούρασης των νηπίων σε καθημερινή

βάση. Επίσης να σχολιαστεί ότι η εκπομπή με το μεγάλο ποσοστό «Master chef Junior» είναι ένα τηλεπαιχνίδι που προβάλλει τον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ παιδιών, την ατομικότητα, με ελάχιστα δείγματα συνεργασίας. Όλα αυτά σε ένα παιδικό, χιουμοριστικό πλαίσιο με πολύ δράση στο χώρο της κουζίνας (Γράφημα 17).

Οι δύο βραδινές εκπομπές με τα μεγάλα ποσοστά τηλεθέασης από τα νήπια, το «Μην αρχίζεις τη μουρμούρα» και το «Σόι σου» είναι εβδομαδιαία σήριαλ με θέμα προβολής οικογένειες διαφόρων μορφών και νοοτροπιών που μέσα σε ένα έντονο πνεύμα διαφωνίας προσπαθούν να επιβάλλουν ατομικά συμφέροντα και πεποιθήσεις και να εδραιώσουν την συνύπαρξή τους. Επισημαίνουμε ότι η τηλεθέαση αυτή γίνεται με την έγκριση των γονέων.

Γράφημα 18: Ποιος τα συντροφεύει στην τηλεθέαση

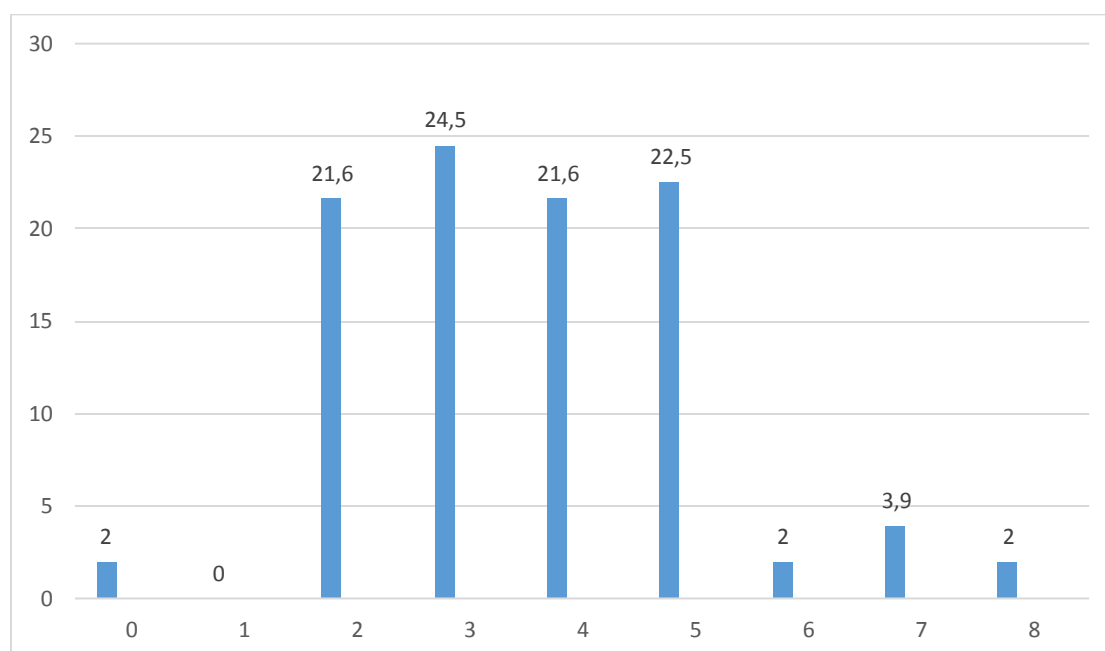

Σε παρακάτω ερώτημα με ποιον παρακολουθούν αυτές τις εκπομπές, το μεγαλύτερο ποσοστό νηπίων (66,7%) παρακολουθεί τις εκπομπές αυτές με τους γονείς του, ένα 52,9% με τα αδέρφια του, ενώ ένα σχετικά υψηλό ποσοστό 35,3% (δηλαδή ένα στα τρία νήπια) βλέπει μόνο του τηλεόραση (Γράφημα 18).

4.4 Αξιολόγηση αντίληψης νηπίων

Τα νήπια αξιολογήθηκαν με τρία σύντομα τεστ ως προς τον βαθμό αντίληψής τους, όπως περιγράφονται σε προηγούμενο κεφάλαιο. Στο πρώτο τεστ δίνεται στα παιδιά μία σειρά από 8 καρτέλες στις οποίες πρέπει να προσθέσουν στο κενό κουτάκι το μοτίβο που λείπει. Η πλειονότητα των νηπίων δεν ξεπέρασε την πέμπτη καρτέλα και μόνο το 2% πέτυχαν την σωστή συμπλήρωση του συμβόλου και στις 8 καρτέλες. Το 2% δεν μπόρεσε να συμπληρώσει καμία καρτέλα και το 21,6% δεν μπόρεσε να συμπληρώσει το σύμβολο πέρα των 2 καρτελών (Γράφημα 19). Ουμίζουμε ότι η ορθή συμπλήρωση από δυο καρτέλες και κάτω προσδιορίζει οριακή γνωστική αντίληψη, ενώ τα παιδιά που πετυχαίνουν να συμπληρώσουν από 3 έως και 4 καρτέλες χαρακτηρίζονται με μία μέση νοημοσύνη. Η επιτυχείς συμπλήρωση από 5 καρτέλες και πάνω φανερώνει την ύπαρξη αυξημένης νοημοσύνης.

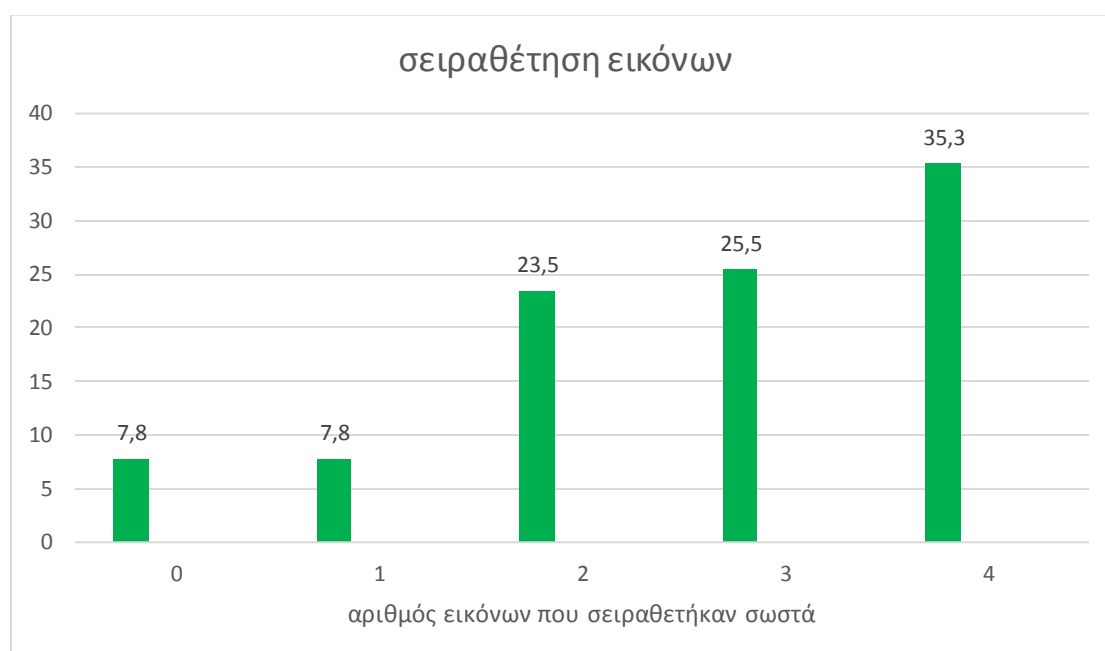
Γράφημα 19: Ποσοστό παιδιών που πέτυχαν την ανάλογη ορθή συμπλήρωση καρτελών στο γνωστικό τεστ

Στο δεύτερο τεστ αξιολογείται το παιδί ως προς την ικανότητά του να ανπλαμβάνεται την χρονική διαδοχή των γεγονότων σε μια μικρή ιστορία και την ορθή περιγραφή αυτής. Τα παιδιά καλούνται να σειραθετήσουν 4 εικόνες μιας μικρής ιστορίας από έτοιμο εκπαιδευτικό υλικό αυτής της ηλικίας και να ακολουθήσει μια σύντομη αφήγηση της ιστορίας. Η βαθμολογία που κατακτούν

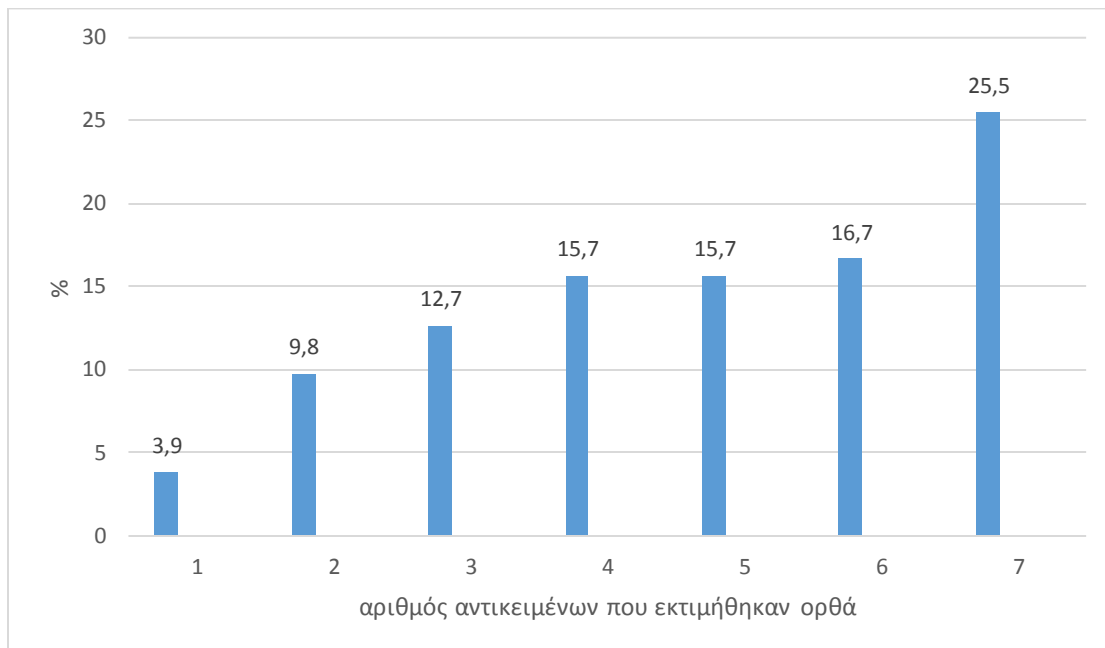
διαμορφώνεται, πρώτον με τον αριθμό των καρτελών που βρέθηκαν στη σωστή σειρά (0:καμία έως 4:όλες) και δεύτερον από την ποιότητα της αφήγησης μέσα από μια προσωπική αξιολόγηση από 0 έως 10 (0:καμία έως 10:πάρα πολύ καλά). Το 7,8% δεν κατάφερε να τοποθετήσει καμία καρτέλα στη σωστή σειρά, ενώ το 35,3% πέτυχε και τις τέσσερις καρτέλες (Γράφημα 20). Αξιόλογο είναι να σημειωθεί ότι το 25,5% ενώ τοποθέτησε τις τρεις καρτέλες παρέλειπε την τέταρτη καρτέλα, που συνήθως ήταν η πρώτη στη σειρά της ιστορίας, αδυνατώντας να βελπώσει την σειρά των καρτελών στο τέλος.

Γράφημα 20: Ποσοστό επιτυχίας στην ορθή σειραθέτηση δεδομένων εικόνων

Στο τρίτο τεστ καλούνται τα νήπια να εκτιμήσουν τον αριθμό σε διάφορες ομάδες ιδίων μικρών αντικειμένων (κόκκινα ξύλινα τουβλάκια). Στο παιδί δίνονται αρχικά 3 αντικείμενα που θεωρείται ο μικρότερος αριθμός αντικειμένων που αναγνωρίζει αυθόρμητα το παιδί στη νηπιακή ηλικία. Τα παιδιά καλούνται να εκτιμήσουν τον αριθμό των αντικειμένων χωρίς να τα καταμετρήσουν με τη χρήση χεριού, αλλά μόνο με τη γρήγορη οπτική επαφή. Ο μέγιστος αριθμός αντικειμένων είναι 7 τον οποίο εκτίμησε σωστά το 25,5%. Το 3,9% μπόρεσε να εκτιμήσει μόνο ένα αντικείμενο, ενώ το 9,8% έφτασε μόνο στα δύο αντικείμενα και το 12,7% τα τρία (Γράφημα 21).

Γράφημα 21: Ποσοστό παιδιών που πέτυχαν ανάλογη ορθή εκτίμηση αντικειμένων

Η συνολική αξιολόγηση της γνωστικής αντίληψης των παιδιών προσδιορίζεται από το άθροισμα των βαθμολογιών που πέτυχε κάθε παιδί από το τριπλό γνωστικό τεστ. Στο πρώτο τεστ με τις προοδευτικές μήτρες βαθμολογήθηκε κάθε παιδί με μία μονάδα για κάθε πετυχημένη συμπλήρωση καρτελών. Σύμφωνα με τη θεωρία ορίστηκε ως οριακή η βαθμολόγηση από 0 έως 2, μέση από 3 έως 4 και υψηλή από 5 έως 8.

Αντίστοιχα, στη σειραθέτηση των εικόνων βαθμολογήθηκε το παιδί με έναν βαθμό για κάθε σωστή τοποθέτηση εικόνας και αξιολογήθηκε από την ερευνήτρια, σε μια κλίμακα από 0 έως 10, η προφορική περιγραφή της ιστορίας που απεικονίζεται. Έτσι ορίστηκε οριακή η επιτυχής σειραθέτηση από 0 έως 2 εικόνες, μέση η σειραθέτηση 3 εικόνων και άριστη η σειραθέτηση και των 4 εικόνων. Στην περιγραφική αφήγηση βαθμολογήθηκε με οριακή η βαθμολογία από 0 έως 4, μέση από 5 έως 8 και άριστη από 9 έως 10.

Στην τρίτη αξιολόγηση, καλέσαμε τα παιδιά να εκτιμήσουν ποσότητα αντικειμένων χωρίς καταμέτρηση. Η εκτίμηση από 1 έως 3 αντικείμενα εκτιμήθηκε ως οριακή, διότι θεωρείται δεξιότητα που δεν απαιτεί διδασκαλία και ανήκει στις αυτονόητες γνώσεις ενός παιδιού σε αυτή την ηλικία. Από 4 έως 5 μέση και από 6 έως 7 υψηλή.

Αθροίζοντας τις βαθμολογίες και των τριών αξιολογήσεων, όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα (1), προκύπτει μία συνολική βαθμολόγηση η οποία μπορεί να διαχωρίσει το γνωστικό επίπεδο των παιδιών σε τρία επίπεδα. Παρατηρούμε μια ομοιόμορφη κατανομή των ποσοστών των παιδιών που συμμετείχαν, ως προς το γνωστικό επίπεδο που αξιολογήθηκε.

Πίνακας 3: Στατιστική ανάλυση του γνωστικού επιπέδου των παιδιών

	Μήτρες		Σειραθέτηση εικόνων		Περιγραφή		Εκτίμηση αντικειμένων		Σύνολο βαθμών	
Οριακή	0-2	23,6%	0-2	39,1%	0-4	39,2%	1-3	26,4%	1-11	32,07%
Μέση	3-4	46,1%	3	25,5%	5-8	28,4%	4-5	31,4%	12-22	32,85%
Υψηλή	5-8	30,4%	4	35,3%	9-10	31,4%	6-7	42,2%	23-29	34,82%

4.5 Ερωτηματολόγιο γονέων-κηδεμόνων

Το ερωτηματολόγιο που συμπληρώθηκε από τους γονείς-κηδεμόνες χωρίζεται σε τρεις βασικές ενότητες. Το πρώτο μέρος περιγράφει τη θέση του παιδιού στην οικογένεια, τις εξωσχολικές του δράσεις, και τον τρόπο που διαμορφώνονται και επιβάλλονται οι κανόνες στην οικογένεια. Το δεύτερο αξιολογεί τις στάσεις του ερωτώμενου σε θέματα αλτρουισμού, εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας. Το τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου αποτυπώνει το προφίλ των κηδεμόνων και της οικογένειας συνολικά.

4.5.1 Ενότητα 3: Προφίλ γονέων

Στην ενότητα αυτή διερευνούμε τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά των γονέων και τη μορφή της οικογένειας που μεγαλώνουν τα παιδιά.

Το 92,2% των γονέων βρίσκονται σε γάμο και μόνο το 3,9% των παιδιών μεγαλώνει σε μια οικογένεια με έναν γονέα και τους δύο γονείς διότι οι γονείς βρίσκονται σε διάσταση. Μόνο το 1% των παιδιών μεγάλωνε με τον έναν από τους δύο γονείς λόγω θανάτου του άλλου γονέα.

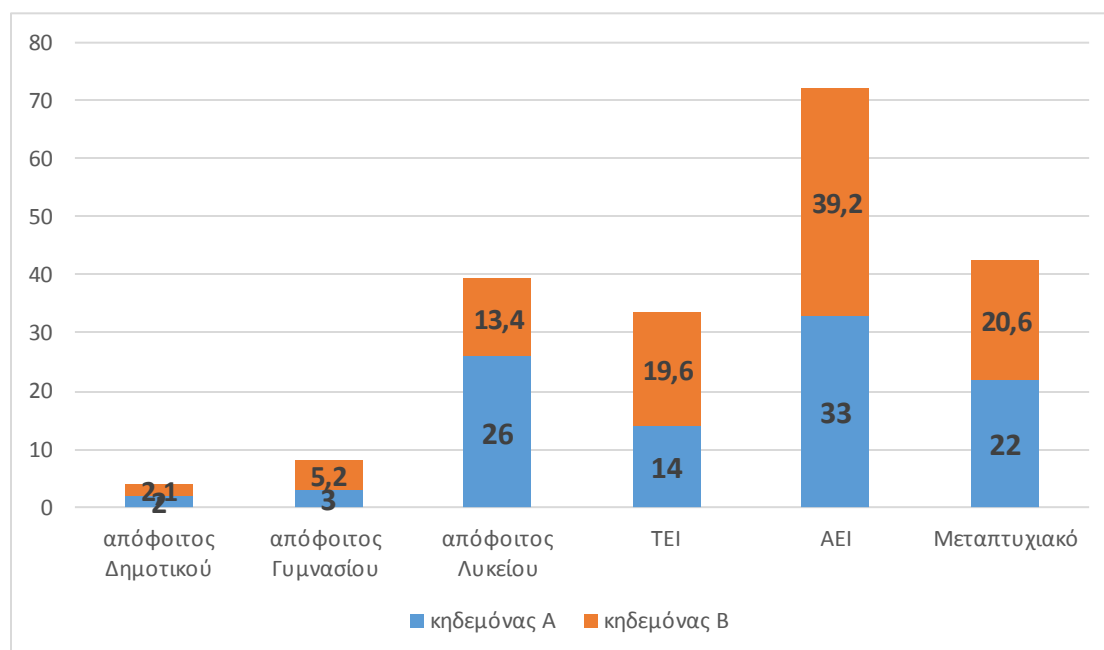
Το 73,3% δηλώνει ως πρώτο κηδεμόνα τον πατέρα και το 26,7% την μητέρα.

Η μέση ηλικία του πρώτου κηδεμόνα, δηλαδή του πατέρα είναι 40 ετών (1978 έτος γέννησης) και του δεύτερου κηδεμόνα 39.

Ο πρώτος κηδεμόνας, που ερωτήθηκαν ήταν σε ποσοστό 97,1% Έλληνες και 2,9% άλλης εθνικότητας (μόνο Αλβανική). Ο δεύτερος κηδεμόνας, ήταν σε ποσοστό 95,9% Έλληνες, και οι υπόλοιποι το 2,9% είχαν Αλβανική εθνικότητα και το 1% Ρουμάνικη.

Η πλειοψηφία πρώτου και δεύτερου κηδεμόνα είναι απόφοιτοι κάποιου ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος (Α:33%, Β:39,2%). Το 14% των Α κηδεμόνων είναι απόφοιτοι ανώτερου εκπαιδευτικού ιδρύματος και αντίστοιχα το 19,6% του Β κηδεμόνα. Ένα μεγάλο ποσοστό των γονέων έχουν κάνει μεταπτυχιακές σπουδές (Α:22%, Β:20,6%). Οι απόφοιτοι Λυκείου χωρίς παραπέρα σπουδές είναι το 26% στον Α κηδεμόνα και 13,4% στον Β κηδεμόνα. Πολύ χαμηλό είναι το ποσοστό των αποφοίτων δημοτικό και γυμνασίου (Γράφημα 22).

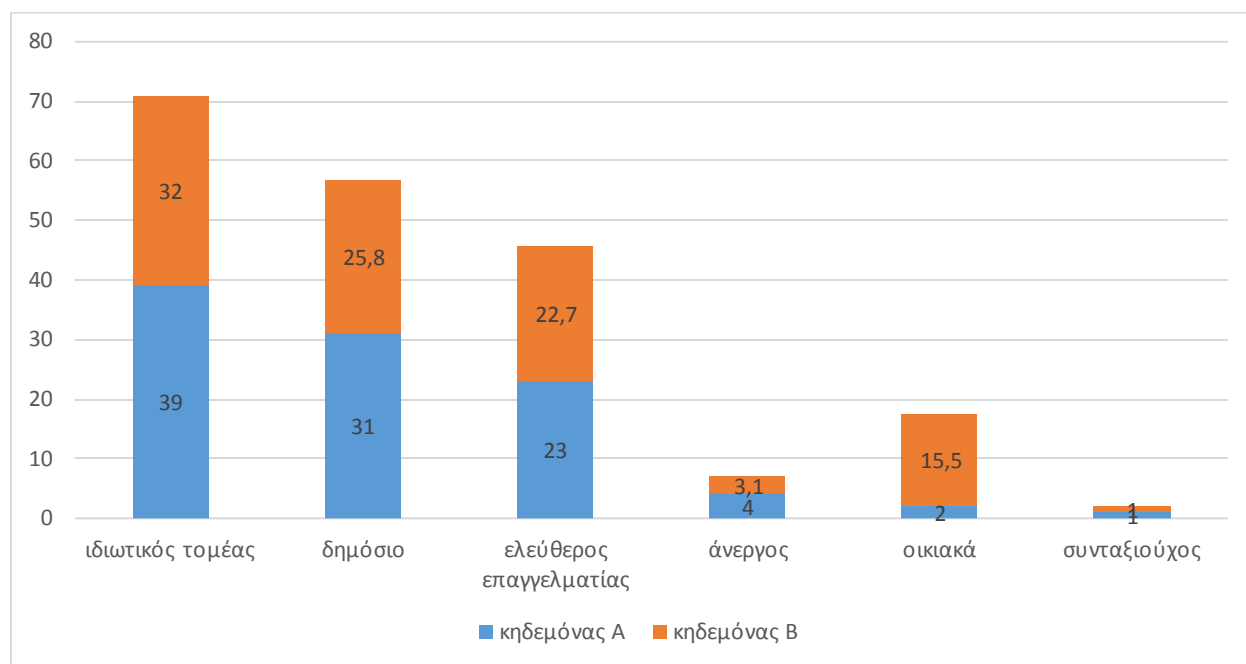
Γράφημα 22: Επίπεδο εκπαίδευσης γονέων

Οι γονείς ρωτήθηκαν για τον επαγγελματικό τομέα απασχόλησής τους, από τον οποίο προκύπτει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό και των δύο κηδεμόνων βρίσκονται στον ιδιωτικό τομέα (Α:39%, Β:32%). Υψηλό είναι το μερίδιο των γονέων που εργάζονται στο δημόσιο τομέα (Α:31%, Β:25,8%). Ακολουθεί

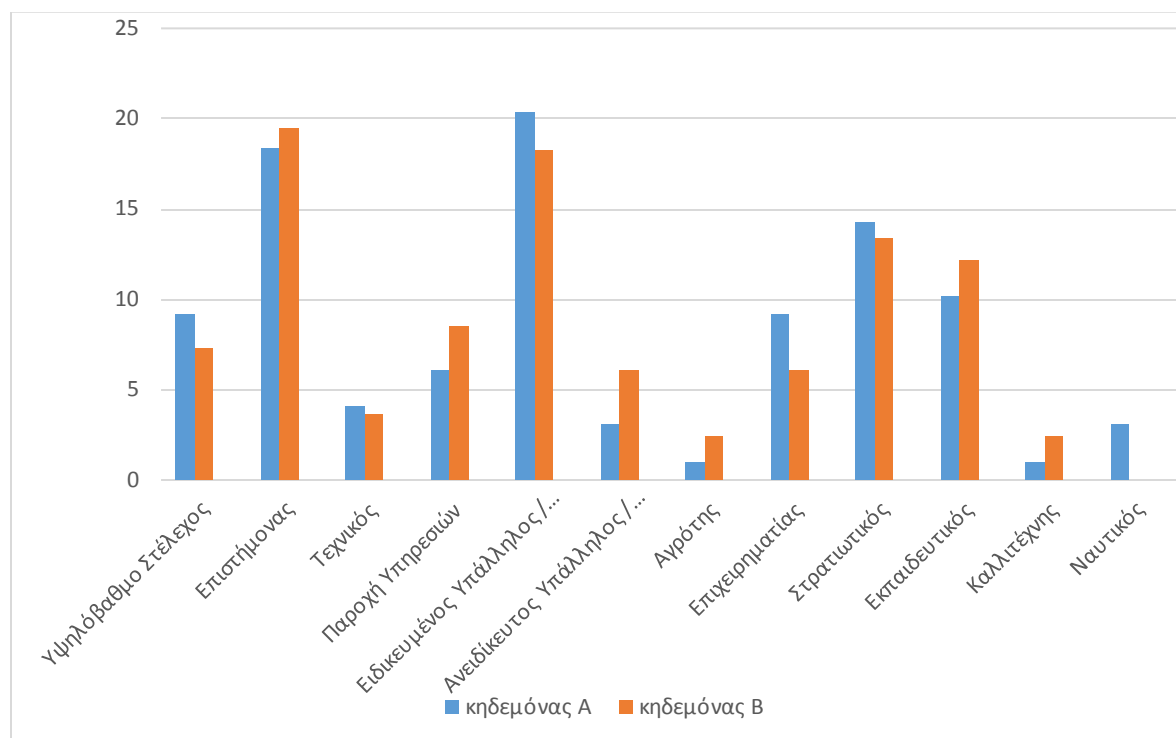
ποσοστιαία η ενασχόληση και των δύο κηδεμόνων στο ελεύθερο επάγγελμα (Α:23%, Β:22,7%). Οι άνεργοι κηδεμόνες παραμένουν σε χαμηλό επίπεδο και η οικιακή ενασχόληση του Α κηδεμόνα. Εδώ εμφανίζεται ένα ποσοστό 15,5% των ερωτηθέντων, οι κηδεμόνες Β, που δηλώνουν οικιακά (Γράφημα 23).

Γράφημα 23: Τύπος απασχόλησης

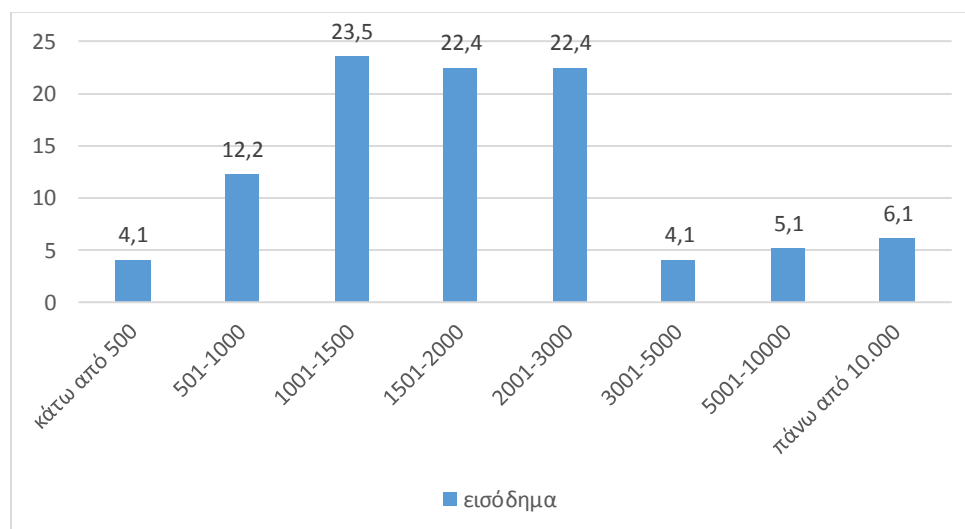
Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων δηλώνει ως ανικείμενο απασχόλησης ειδικευμένος υπάλληλος/εργάτης (Α:20,4% Β:18,3%). Ακολουθούν δηλωθέντες «επιστήμονες» (Α:18,4%, Β:19,5%). Μια άλλη μεγάλη μερίδα γονέων απασχολούνται στο δημόσιο τομέα είτε ως στρατιωτικοί (Α:14,3% Β:13,4%) είτε ως εκπαιδευτικοί στην εκπαίδευση (Α:10,2% Β:12,2%). Ποιο χαμηλά είναι τα ποσοστά των υψηλόβαθμων στελεχών ανάμεσα στους γονείς (Α:9,2% Β:7,3%). Χαμηλά υπήρξαν τα ποσοστά και των δηλωθέντων τεχνικών (Α:4,1% Β:3,7%) ή των γονέων που βρίσκονται στον τομέα παροχής υπηρεσιών (Α:6,1% Β:8,5%). Οι υπόλοιποι όπως φαίνεται και από τον πίνακα δήλωσαν με χαμηλά ποσοστά αγρότες, καλλιτέχνες και ναυτικοί (Γράφημα 24).

Γράφημα 24: Αντικείμενο απασχόλησης

Το οικογενειακό μηνιαίο εισόδημα των ερωτηθέντων κυμαίνεται κυρίως μεταξύ 1001 και 3000 ευρώ. Συγκεκριμένα το 23,5% δηλώνει εισόδημα από 1001 έως 1500 ευρώ. Το 22,4% από 1501 έως 2000 ευρώ και το 22,4% από 2001 έως 3000 ευρώ. Μόνο το 4,1% έχει εισοδήματα κάτω από 500 ευρώ το μήνα, όπως επίσης το 12,2% από 501 έως 1000 ευρώ. Με μεγαλύτερα μηνιαία εισοδήματα από 3001 έως 5000 ευρώ βρίσκεται μόνο ένα ποσοστό των 4,1%. Ενώ ένα ποσοστό 11,2% έχει εισοδήματα άνω των 5001 ευρώ (Γράφημα 25).

Γράφημα 25: Οικογενειακό μηνιαίο εισόδημα σε €

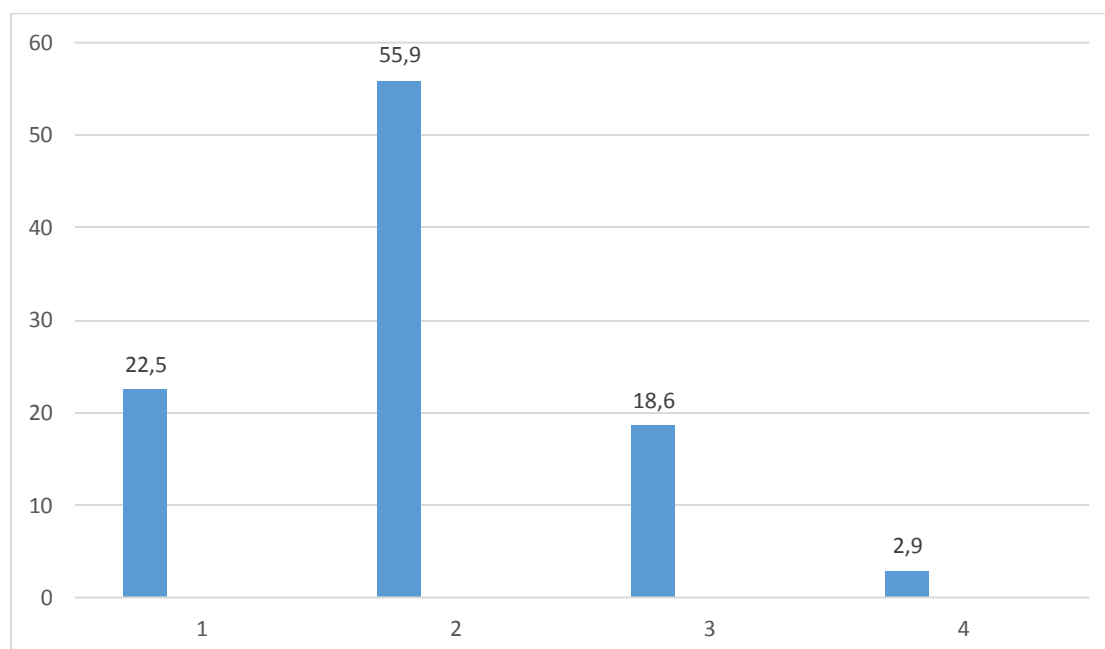
Το 42,2% των γονέων που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο δήλωσαν ως κηδεμόνας Α και το 57,8% ως κηδεμόνας Β. Ο κηδεμόνας Β είναι επί το πλείστον η μητέρα.

4.5.2 Ενότητα 1: Το παιδί μέσα στην οικογένεια

Η πρώτη ενότητα διερευνά τη δομή της οικογένειας και τη θέση του παιδιού μέσα σε αυτή. Αναζητεί συμπεριφορές και συνήθειες του παιδιού στον εξωσχολικό του χρόνο μέσα και έξω από το σπίτι και το πλαίσιο κανόνων που του έχουν τεθεί. Προσπαθεί επίσης να εντοπίσει αν υπάρχουν άλλοι εκτός από τους γονείς που συμμετέχουν στην ανατροφή του παιδιού. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Οι οικογένειες των νηπίων που συμμετείχαν στην έρευνα είχαν κατά 55,9% δύο παιδιά, το 22,5% δεν είχε άλλο παιδί και το 18,6% ήταν τρίτεκνοι. Μόνο το 2,9% ήταν πολύτεκνοι με τέσσερα παιδιά (Γράφημα 26).

Γράφημα 26 Αριθμός παιδιών στην οικογένεια

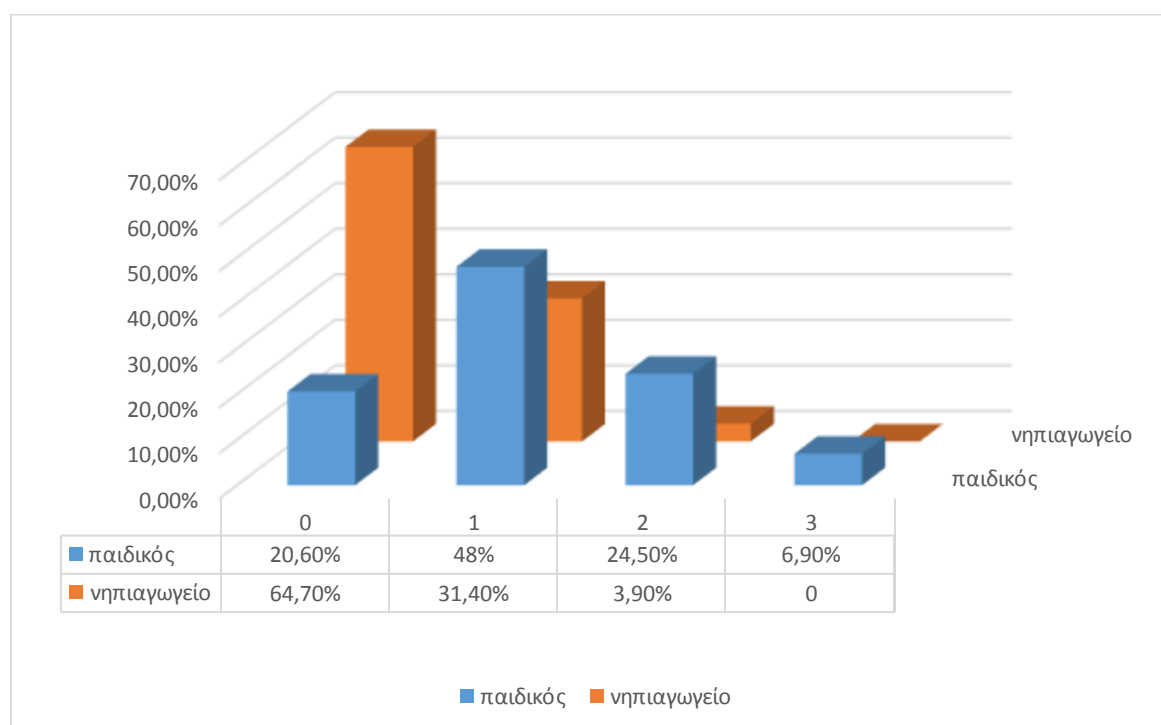

Όσο αφορά την σειρά γέννησης του παιδιού στην οικογένεια, για το 52% του δείγματος ήταν το πρώτο παιδί, για το 32% το δεύτερο και για το 13,7% το τρίτο.

Μόνο για το 2% των οικογενειών το νήπιο που εξετάσαμε ήταν το τέταρτο παιδί της οικογένειας.

Για να προσδιορίσουμε το βαθμό κοινωνικοποίησης του παιδιού εκτός οικογένειας, έπρεπε να διερευνήσουμε τα έτη, εκτός του τρέχοντος, που βρίσκεται το παιδί σε σχολικό περιβάλλον. Τα προϋπάρχον έτη φοίτησης δεν αφορούν αποκλειστικά έναν φορέα, αλλά μπορεί σε κάθε παιδί να υπάρχει και συνδυασμός αυτών. Για να εντοπίσουμε το βαθμό κοινωνικοποίησης που αποκομίζει κάθε παιδί από τον τύπο του σχολείου που επισκέφτηκε, ερευνήσαμε ξεχωριστά τα έτη φοίτησης σε Νηπιαγωγείο και σε παιδικό σταθμό. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα τρία έτη φοίτησης του νηπίου, είναι ο μέγιστος χρόνος παρουσίας που μπορεί να παρατηρηθεί στο Νηπιαγωγείο (2 κανονική και 1 επαναφοίτηση). Διαχωρίζοντας λοιπόν τα έτη φοίτησης παρατηρήθηκε ότι το 64,7% δεν είχε ξαναεπισκεφτεί το Δημόσιο Νηπιαγωγείο, το 31,4% είχε φοιτήσει έναν χρόνο, και το 3,9% δύο σε αυτό. Αντίθετα το 20,6% των παιδιών δεν είχαν επισκεφτεί ποτέ έναν παιδικό σταθμό, το 48% είχε παρακολουθήσει μία χρονιά και το 24,5% δύο. Στο 6,9% των παιδιών είχαν σχολική εμπειρία παιδικού σταθμού τρία χρόνια. Τα περισσότερα έτη φοίτησης, δηλαδή τρία έτη έγιναν σε ποσοστό 6,9% σε παιδικό σταθμό και καθόλου σε Νηπιαγωγείο (Γράφημα 27).

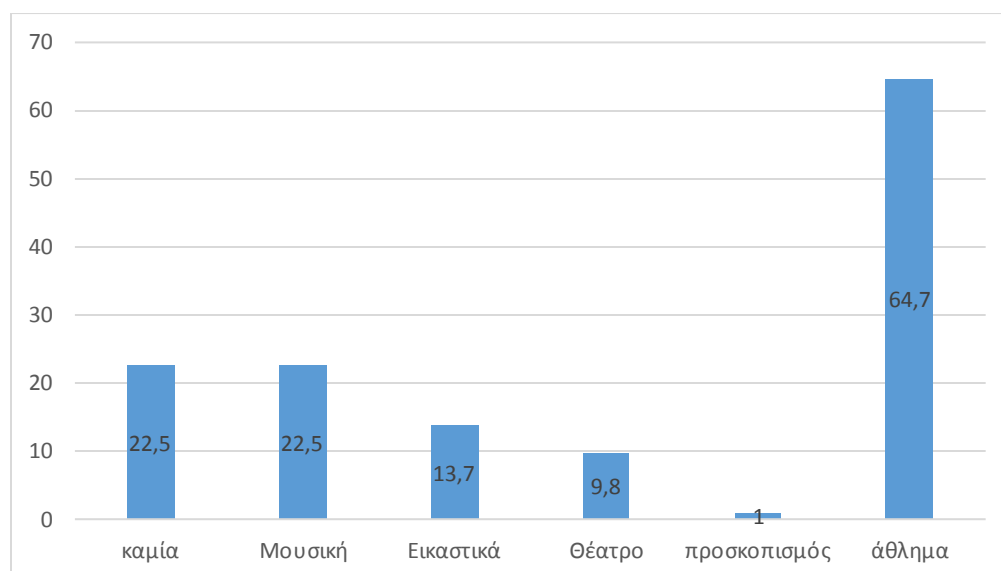
Γράφημα 27: Τύπος σχολείου προϋπάρχουσας φοίτησης

Η επόμενη ερώτηση αφορούσε τις απογευματινές εξωσχολικές δραστηριότητες των παιδιών, όπως τις κατέγραψαν οι γονείς. Τα στοιχεία εδώ μπορεί να διαφέρουν από αυτά που πήραμε από τα ίδια τα νήπια, διότι τα παιδιά σε αυτή την ηλικία ανάλογα με την αντίληψή τους παρουσιάζουν δυσκολίες να προσδιορίσουν ονομαστικά και χρονικά τις απογευματινές τους δράσεις.

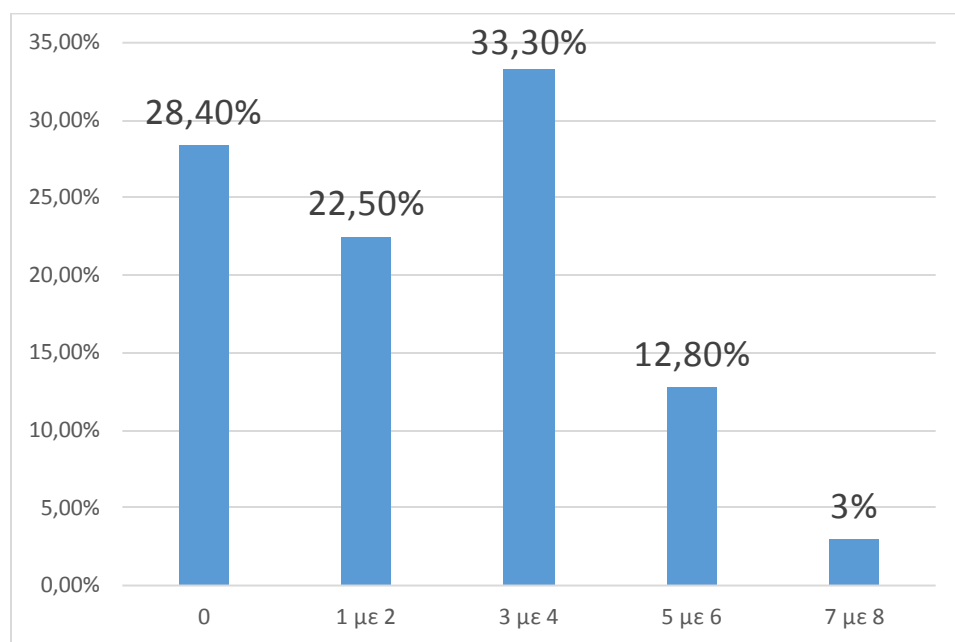
Παρατηρούμαι ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών ασχολείται με ένα άθλημα 64,7%, 22,5% παρακολουθεί μαθήματα μουσικής προπαιδείας, 13,7% απασχολείται με τις εικαστικές τέχνες και 9,8% με το θεατρικό παιχνίδι. Μόνο το 1% πηγαίνει σε κάποια ομάδα προσκοπισμού (Γράφημα 28) .

Γράφημα 28: Είδος εξωσχολικής δράσης

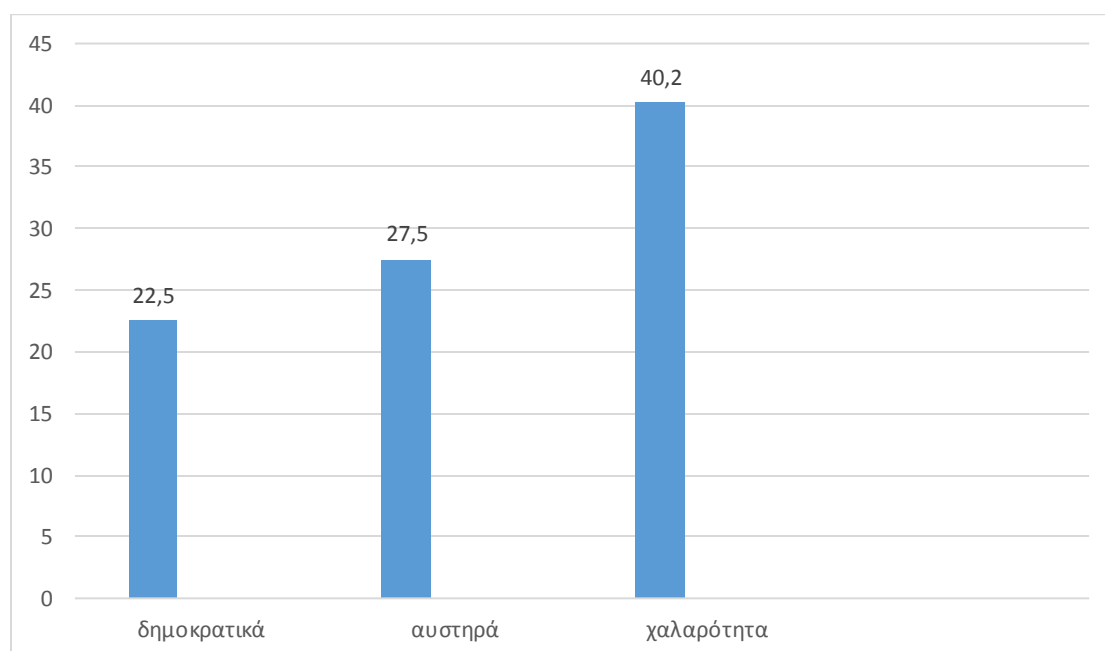
Στην ερώτηση πόσες φορές την εβδομάδα απουσιάζει το παιδί από το σπίτι για την ενασχόλησή του με κάποια εξωσχολική δραστηριότητα οι απαντήσεις που πήραμε ήταν οι εξής: Το μεγαλύτερο ποσοστό 33,3% επισκέπτεται τρεις με τέσσερις φορές την εβδομάδα κάποια δράση, το 22,5% παρακολουθεί μία με δύο φορές την εβδομάδα κάποια δράση, ενώ το 12,7% πέντε με έξι φορές την εβδομάδα, που σημαίνει ότι κάθε απόγευμα έχει μια ή και δύο απογευματινές δράσεις (Γράφημα 29).

Γράφημα 29: Αριθμός ωρών που απασχολείται το παιδί εβδομαδιαίως με δράσεις

Ο ορισμός των κανόνων μέσα στην οικογένεια και η πρήρηση αυτών είναι το επόμενο ερώτημα. Το 40,2% των γονέων αποδέχεται ότι ορίζει κανόνες ως γονέας, χωρίς να πετυχαίνει πάντα την πρήρηση αυτών. Ο ορισμός των κανόνων γίνεται δηλαδή σε ένα χαλαρό πλαίσιο. Στο 27,5% των ερωτηθέντων ορίζονται οι κανόνες με αυστηρότητα μόνο από τους γονείς χωρίς την συνεργασία των παιδιών και. Το 22,5% έχει ορίσει δημοκρατικά με κοινή απόφαση με τα παιδιά τους κανόνες (Γράφημα 30).

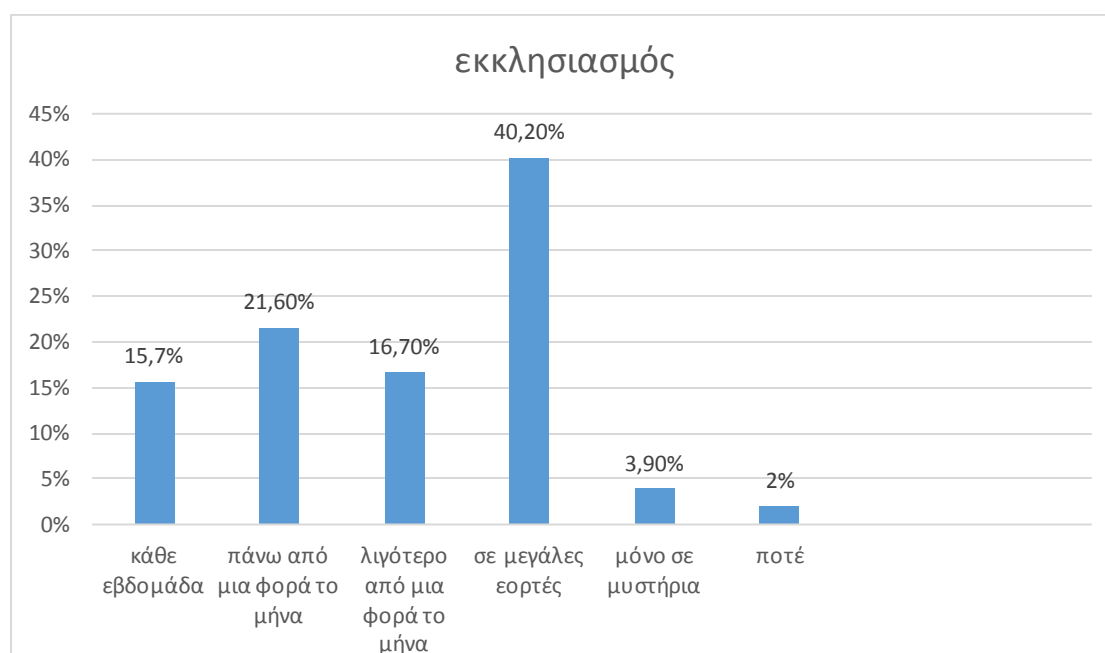
Γράφημα 30 Τρόπος που ορίζονται οι κανόνες στο σπίτι

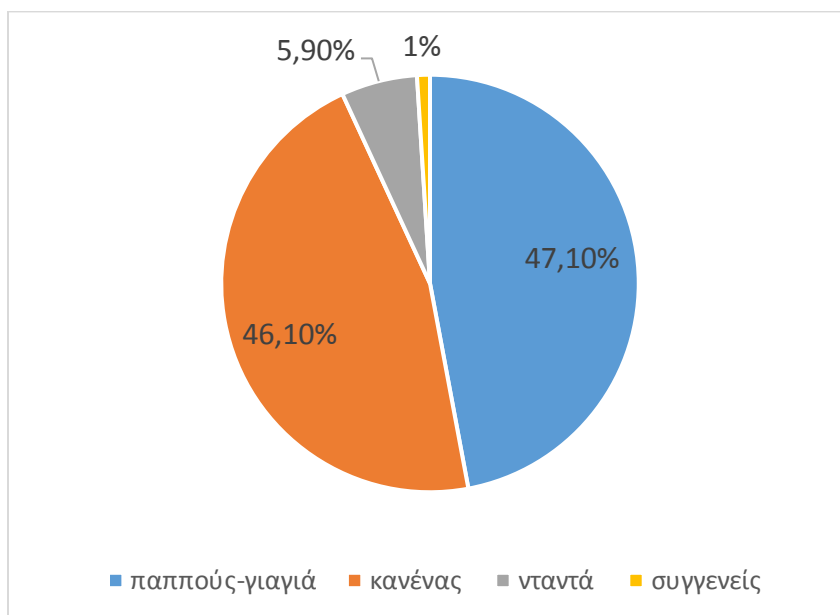
Όσον αφορά τις θρησκευτικές πρακτικές της οικογένειας, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό, 40,2%, εκκλησιάζεται κατά βάση στις μεγάλες εορτές. Τακτικότερα επισκέπτονται στην εκκλησία το 21,6% των οικογενειών που δηλώνει επίσκεψη πάνω από μια φορά το μήνα, και το 15,7% που εκκλησιάζεται κάθε εβδομάδα. Το 16,7% εκκλησιάζεται λιγότερο από μία φορά το μήνα και το 5,9% μόνο στα μυστήρια ή ποτέ (Γράφημα 31).

Γράφημα 31: Συχνότητα οικογενειακού εκκλησιασμού

Σε πολλές οικογένειες παρατηρούμε ότι πέραν των γονέων εμπλέκονται και άλλα πρόσωπα στην φροντίδα των παιδιών. Στο μεγαλύτερο ποσοστό των οικογενειών 47,1% συμμετέχουν οι γονείς των γονέων. Το 5,9% καλεί κάποιο άτομο επί πληρωμή για να βοηθήσει στην καθημερινή φροντίδα του παιδιού. Οι υπόλοιπες οικογένειες 46,1% ανατρέφουν μόνοι τους τα παιδιά χωρίς βοήθεια τρίτων (Γράφημα 32).

Γράφημα 32: Άτομα που συμμετέχουν στην ανατροφή του παιδιού

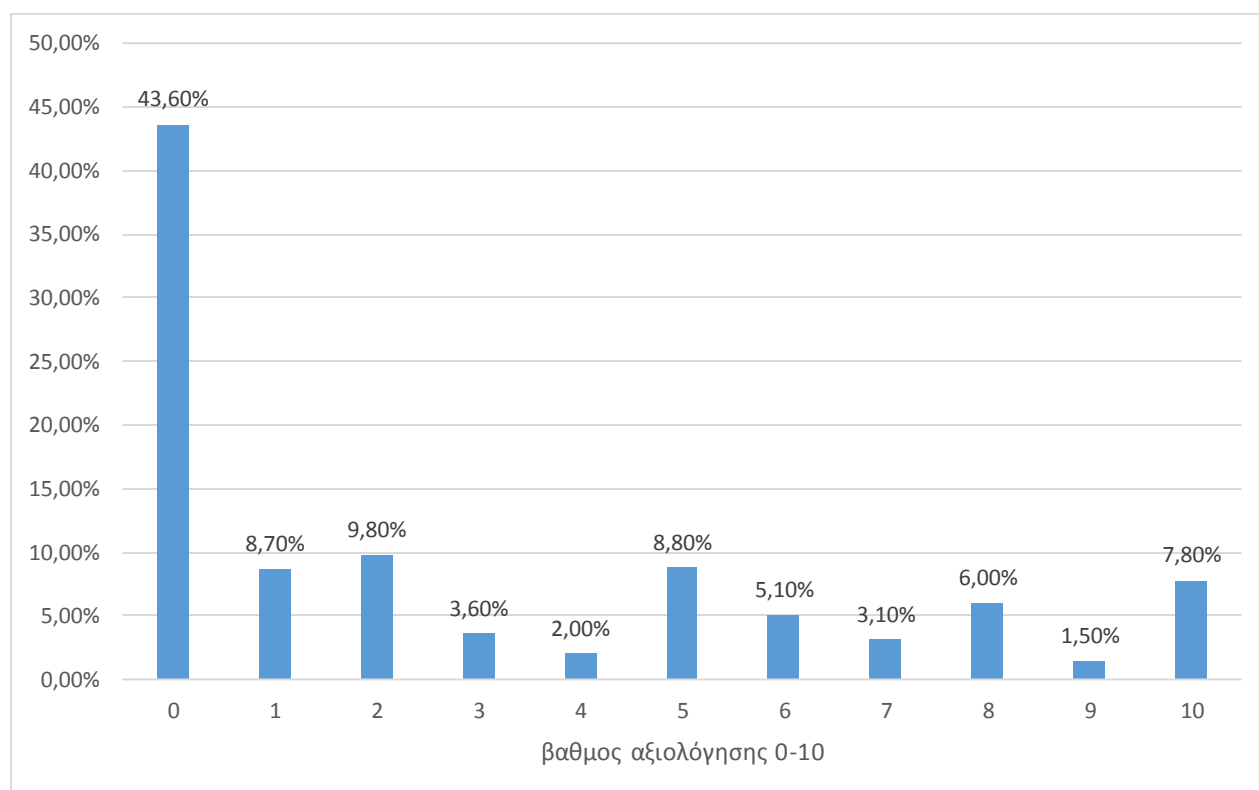
4.5.3 Ενότητα 2: Στάσεις και συμπεριφορές γονέων

Στη δεύτερη ενότητα ζητείται από τους γονείς να αξιολογήσουν συμπεριφορές και στάσεις τους σε θέματα αλtruισμού, εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας. Οι ερωτώμενοι καλούνται να τοποθετηθούν σε ερωτήματα που προσδιορίζουν τις προσωπικές τους θέσεις σε καθημερινές συμπεριφορές και συνήθειες.

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει μια καταγραφή θέσεων που αφορούν την αλtruιστική συμπεριφορά των γονέων. Στις 18 ερωτήσεις που τέθηκαν οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να τοποθετηθούν με βάση πόσο συχνά ενεργούν με τον συγκεκριμένο τρόπο σε μια κλίμακα από 0 έως 10 (0:ποτέ, 10:πάρα πολύ συχνά). Οι απαντήσεις καταγράφουν τις καθημερινές συμπεριφορές προς τρίτους, άλλοτε σε άγνωστα άτομα με άμεση στιγμιαία επικοινωνία και άλλοτε προς άγνωστες ομάδες ανθρώπων όπως οργανώσεις φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Οι πράξεις αλtruισμού εμπεριέχουν τόσο προσφορά σε αγαθά ή χρήματα, όσο και βοήθεια με προσωπική εργασία χρονοβόρα και μη. Τα αγαθά μπορεί να είναι προϊόντα από το πλεόνασμά τους ή και μέρος του εαυτού τους όπως η αιμοδοσία. Το σύνολο των απαντήσεων αποτυπώνει την κοινωνική προσφορά προς τρίτους χωρίς ανταπόδοση, δηλαδή τις αλtruιστικές στάσεις των ατόμων χωρίς αμοιβαιότητα.

Επιχειρώντας μια απλή ομαδοποίηση των ερωτήσεων διακρίνουμε μια πρώτη ομάδα που αφορά δράσεις έντονης σωματικής προσπάθειας ή εισχώρησης τρίτου στον ιδιωτικό χώρο του ερωτώμενου. Η ομάδα αυτή παρουσιάζει υψηλά ποσοστά στις χαμηλές πμές της κλίμακας, δηλώνοντας απροθυμία αλτρουιστικής συμπεριφοράς. Παρατηρούμε ότι μεγάλα είναι τα ποσοστά των γονέων που επιλέγουν «ποτέ» (0) στις προτεινόμενες δράσεις. Δηλαδή ποτέ δε θα βοηθήσουν κάποιον άγνωστο σπρώχνοντας το αυτοκίνητό του (53,9%) ή δε θα προσφέρουν εθελοντική εργασία σε τρίτους (42,2%) ή δε κουβαλούν πράγματα άλλων (23,5%). Ενδιαφέρον, λόγω των ιδιαίτερα υψηλών ποσοστών άρνησης, παρουσιάζουν οι απαντήσεις που αφορούν τη μεταφορά αγνώστων με το αυτοκίνητό τους (74,5%) και την εθελοντική προσφορά αίματος (54,9%). Ο μέσος όρος βαθμολόγησης των απαντήσεων αυτής της ομάδας κυμαίνεται κάτω από το 3 με πολύ υψηλό γενικό ποσοστό μηδενικών απαντήσεων (Γράφημα 33).

Γράφημα 33: Αλτρουιστικές δράσεις έντονης σωματικής προσπάθειας ή εισχώρησης τρίτου στον ιδιωτικό χώρο

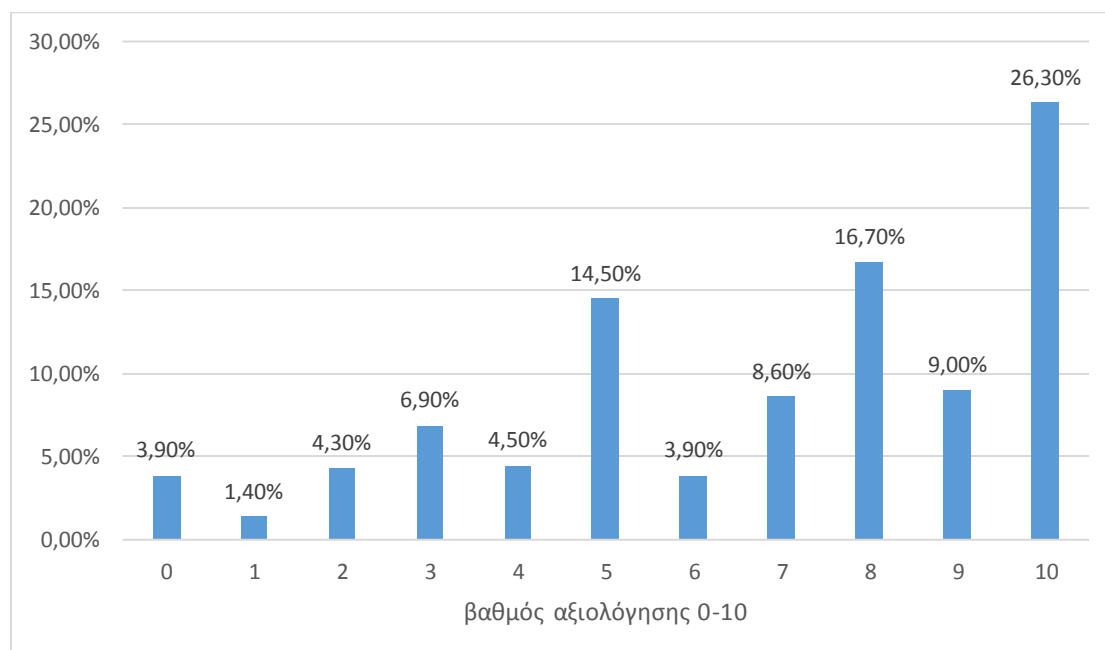

Πίνακας 4: Αλτρουιστικές στάσεις γονέων

	Ποτέ						Πάρα πολύ συχνά						Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
Οδηγίες σε άγνωστο	1,0%	0,0%	4,9%	12,7%	2,0%	24,5%	5,9%	8,8%	10,8%	8,8%	20,6%	6,47	2,658	
Βοήθεια με αυτοκίνητο	53,9%	14,7%	7,8%	2,0%	1,0%	6,9%	2,0%	0,0%	2,0%	0,0%	9,8%	2,00	3,221	
Χαλάω χαρτονόμισμα	43,1%	12,7%	10,8%	3,9%	2,0%	6,9%	3,9%	3,9%	5,9%	0,0%	6,9%	2,55	3,242	
Δωρεά σε φιλανθρωπική οργάνωση	3,9%	2,9%	8,8%	8,8%	6,9%	22,5%	7,8%	8,8%	12,7%	5,9%	10,8%	5,59	2,759	
Φιλανθρωπική εκδήλωση	16,7%	2,0%	13,7%	5,9%	4,9%	13,7%	6,9%	7,8%	14,7%	2,9%	10,8%	4,83	3,309	
Τρόφιμα σε σ/μ	15,7%	7,8%	11,8%	8,8%	5,9%	13,7%	5,9%	5,9%	12,7%	1,0%	10,8%	4,45	3,278	
Χρήματα σε άγνωστο	11,8%	8,8%	7,8%	8,8%	6,9%	18,6%	6,9%	6,9%	12,7%	4,9%	5,9%	4,66	3,033	
Ρούχα κλπ σε φιλανθρωπική οργάνωση	4,9%	2,0%	3,9%	1,0%	2,9%	13,7%	11,8%	8,8%	16,7%	8,8%	25,5%	6,93	2,840	
Εθελοντική Εργασία	42,2%	8,8%	12,7%	4,9%	2,9%	5,9%	6,9%	1,0%	5,9%	1,0%	7,8%	2,73	3,319	
Εθελοντική αιμοδοσία	54,9%	7,8%	6,9%	1,0%	0,0%	8,8%	3,9%	4,9%	5,9%	1,0%	4,9%	2,31	3,267	
Βοήθεια σε πράγματα	23,5%	9,8%	12,7%	4,9%	4,9%	17,6%	7,8%	2,9%	2,9%	2,0%	10,8%	3,75	3,293	
Πόρτα ασανσέρ	9,8%	1,0%	5,9%	3,9%	4,9%	11,8%	3,9%	8,8%	13,7%	8,8%	27,5%	6,52	3,323	
Παραχώρηση σειράς	2,0%	0,0%	2,9%	2,9%	7,8%	16,7%	3,9%	17,6%	12,7%	11,8%	21,6%	7,00	2,486	
Μεταφορά με αυτοκίνητο	74,5%	7,8%	8,8%	1,0%	1,0%	1,0%	2,0%	0,0%	2,9%	1,0%	0,0%	0,81	1,918	
Ενημέρωση για παραπάνω ρέστα	8,8%	5,9%	6,9%	1,0%	3,9%	15,7%	4,9%	2,9%	10,8%	10,8%	28,4%	6,34	3,483	
Βοήθεια για πέρασμα δρόμου	4,9%	4,9%	6,9%	6,9%	5,9%	10,8%	2,0%	4,9%	18,6%	7,8%	26,5%	6,47	3,266	
Βοήθεια σε εργασία	12,7%	2,9%	9,8%	7,8%	2,0%	12,7%	7,8%	9,8%	16,7%	3,9%	13,7%	5,39	3,295	
Προσφορά θέσης στο αστικό	2,0%	1,0%	1,0%	7,8%	2,0%	8,8%	3,9%	2,9%	27,5%	7,8%	35,3%	7,66	2,604	

Σε μια δεύτερη κατηγορία τοποθετούμαι αλτρουιστικές δράσεις χωρίς ιδιαίτερο κόστος για το άτομο, όπως προσφορά στιγμιαίας βοήθειας σε κάποιον άγνωστο και παραχώρηση της θέσης-σειράς. Στις ερωτήσεις αυτές έχουμε υψηλά ποσοστά στις ανώτερες πμές της κλίμακας, δηλώνοντας προθυμία αλτρουιστικής συμπεριφοράς. Ο μέσος όρος των απαντήσεων κυμαίνεται πάνω από 6, και ειδικά με 10 (πάρα πολύ συχνά) βαθμολόγησαν την βοήθεια σε αγνώστους να περάσουν το δρόμο το 35,5%, ή να δώσουν οδηγίες στο δρόμο σε άγνωστο το 20,6%. Το 35,3% παραχωρεί πάντα θέση σε αστικό, το 21,6% αφήνει κάποιον να μπει πρώτος στο ασανσέρ και το 27,5% παραχωρεί γενικά τη σειρά του. Το συγκεντρωτικό γράφημα παρουσιάζει μια γενική τάση των ερωτώμενων να ανταποκριθούν θετικά (πάνω από τη μέση πμή 5) σε αυτές τις συμπεριφορές δείχνοντας μια ξεκάθαρη θετική στάση για αλτρουιστικές δράσεις οι οποίες όμως δεν έχουν ιδιαίτερο χρηματικό ή χρονικό κόστος (Γράφημα 34).

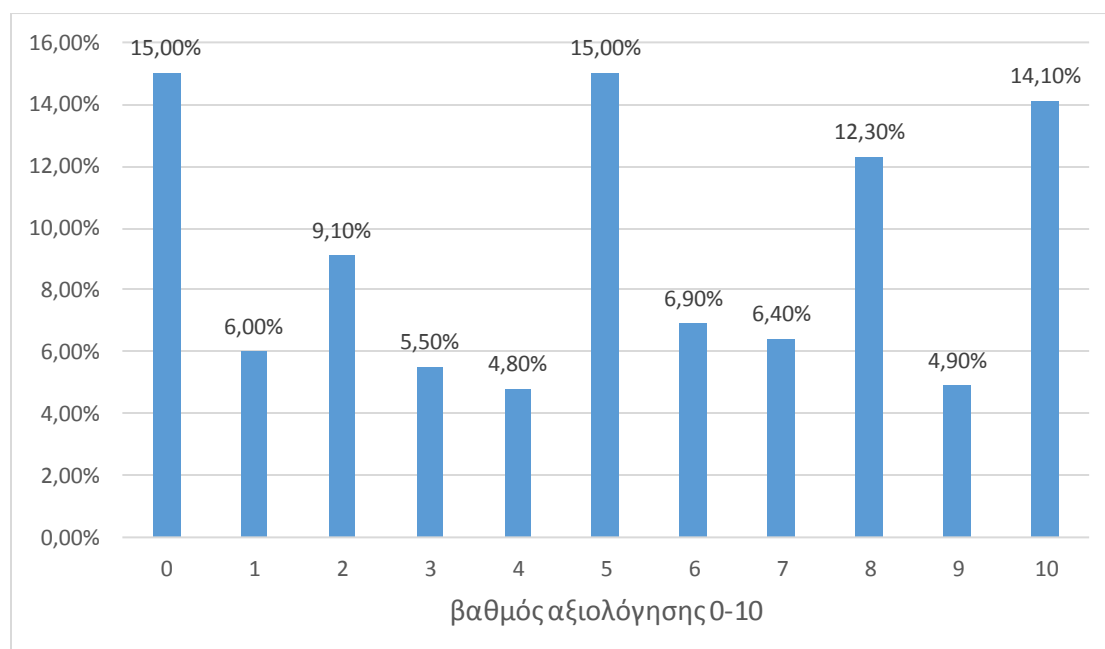
Γράφημα 34: Αλτρουιστική στάση με παραχώρηση πρωτιάς ή στιγμιαίας ελάχιστης βοήθειας

Στην τρίτη ομάδα κατατάχθηκαν δράσεις αλτρουισμού που σχετίζονται με χρήματα. Ενδιαφέρον, αν και δύσκολα ερμηνεύσιμο, είναι το γεγονός ότι οι ερωτώμενοι δεν είναι διατεθειμένοι να χαλάσουν σε ψιλά χαρτονόμισμα αγνώστου, όπου το 43,1% απάντησε ποτέ. Πιθανά οι ερωτηθέντες αισθάνονται αμηχανία να αποκαλύψουν το χρηματικό ποσό που κατέχουν πάνω τους,

εκδηλώνοντας με αυτό μια στάση δυσπιστίας και ανασφάλειας όσο αφορά τη συναλλαγή με χρήματα σε ένα μη προστατευμένο περιβάλλον. Χαμηλά κυμαίνεται και η προσφορά σε μικρά χρηματικά ποσά προς αγνώστους. Αντίθετα όμως τους κατέχει ένα πνεύμα δικαιοσύνης και όχι φιλαργυρίας όταν ενημερώνουν οι περισσότεροι για λάθος ποσό χρημάτων που τους δόθηκε με τα ρέστα, όπου οι περισσότεροι απάντησαν με θετική στάση (28,4% έδωσε την μέγιστη αξιολόγηση 10). Η φιλανθρωπία με την ευρεία έννοια έχει επίσης διαφορετικές αξιολογήσεις από τους γονείς. Ενώ αρκετοί προσφέρουν ρούχα που θεωρούν ότι δεν χρειάζονται σε φιλανθρωπικές τοπικές οργανώσεις (25,5% απάντησε με 10), διάσπαρτες στη βαθμολογία είναι η προσφορά σε χρήματα ή τρόφιμα, που είναι αγαθά τα οποία θεωρεί ο ερωτώμενος ότι δεν μπορεί να μοιραστεί το πλεόνασμά του με αγνώστους. Το συγκεντρωτικό γράφημα δεν είναι ξεκάθαρο ως προς τις συμπεριφορές των γονέων. Υπάρχουν υψηλά ποσοστά απαντήσεων στις ακραίες και στις μέσες τιμές που φανερώνει ότι η αλτρουιστική συμπεριφορά των γονέων που σχετίζεται με την χρηματική συναλλαγή γίνεται υπό όρους και σε δεδομένες στιγμές (Γράφημα 35).

Γράφημα 35: Αλτρουιστική στάση με χρηματική συναλλαγή

Στη δεύτερη ομάδα ερωτήσεων της δεύτερης ενότητας ο ερωτώμενος καλείται να τοποθετηθεί σε θέσεις που εκφράζουν εμπιστοσύνη. Αυτές προσπαθούν να εξακριβώσουν τη στάση που έχει ο γονέας απέναντι στην ευρύτερη κοινωνία και αναφέρονται ως στάσεις γενικευμένης εμπιστοσύνης. Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει τα αποτελέσματα των απαντήσεων.

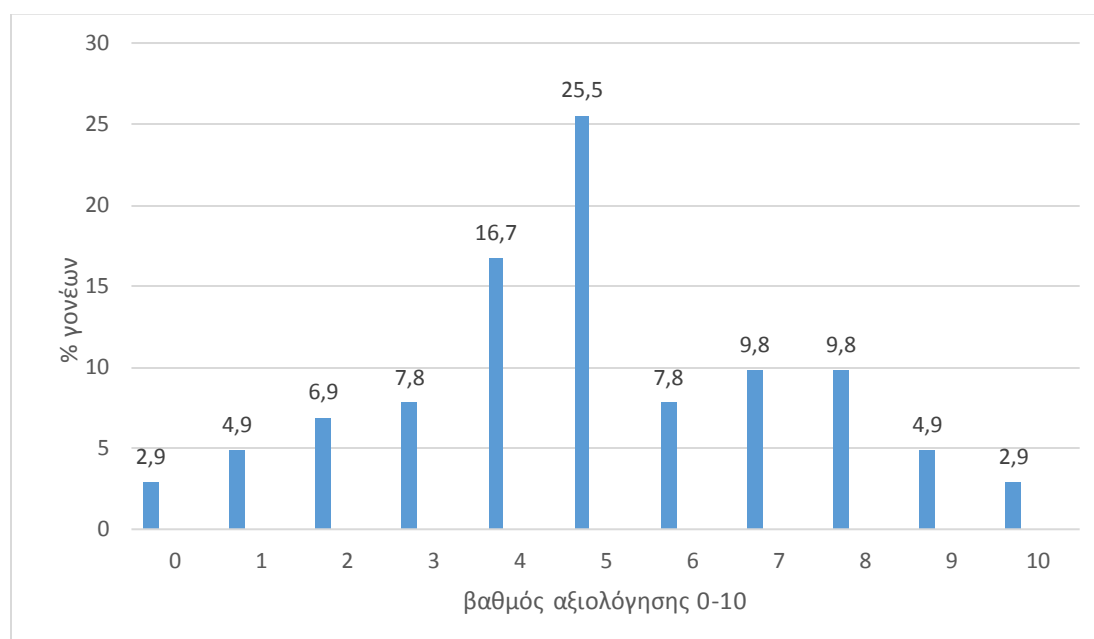
Πίνακας 5: Στάσεις εμπιστοσύνη γονέων

	Διαφωνώ							Συμφωνώ				Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Οι άνθρωποι γενικά νοιάζονται για τους άλλους	2,9%	4,9%	6,9%	7,8%	16,7%	25,5%	7,8%	9,8%	9,8%	4,9%	2,9%	5,04	2,354
Οι άνθρωποι γενικά είναι δίκαιοι με τους άλλους	2,0%	3,9%	6,9%	9,8%	9,8%	24,5%	7,8%	9,8%	11,8%	8,8%	4,9%	5,47	2,496
Μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους ανθρώπους	3,9%	2,0%	5,9%	3,9%	15,7%	36,3%	9,8%	7,8%	6,9%	2,0%	5,9%	5,15	2,231
Εμπιστεύομαι κάποιον μέχρι να βεβαιωθώ ότι δεν είναι άξιος εμπιστοσύνης	4,9%	7,8%	3,9%	3,9%	4,9%	28,4%	5,9%	11,8%	13,7%	4,9%	9,8%	5,59	2,787

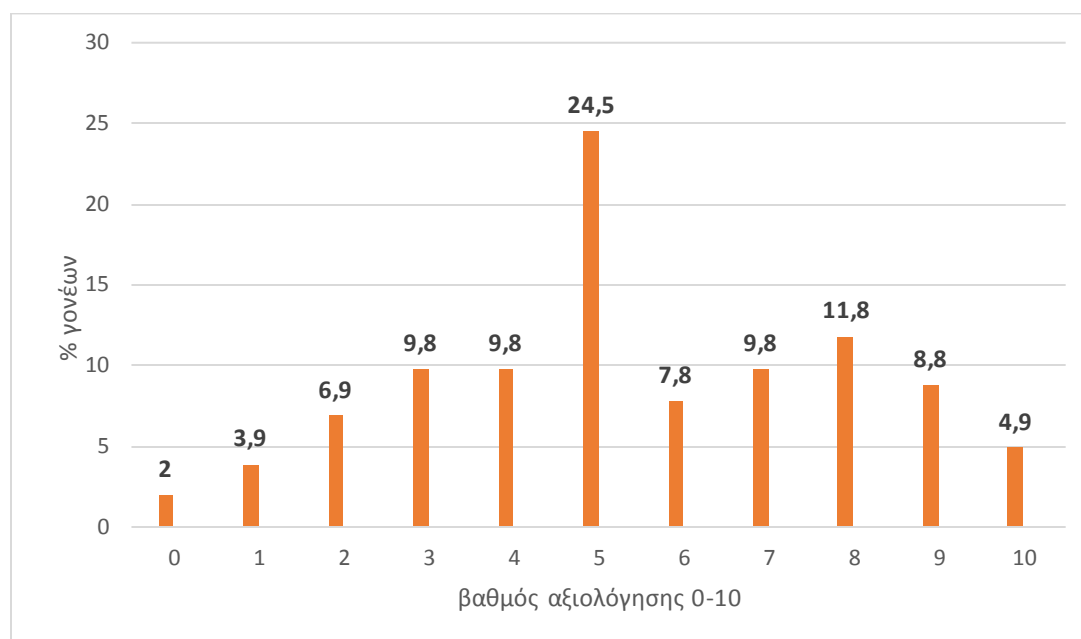
Η πρώτη τοποθέτηση διερευνά τη γνώμη του ερωτώμενου αν οι άνθρωποι νοιάζονται κυρίως για τον εαυτό τους ή αν βοηθούν τους άλλους. Παρατηρούμε από το γράφημα μια έντονη μεσαία τοποθέτηση των αξιολογήσεων των γονέων και μια χαμηλή ένδειξη των ακραίων πμών (Γράφημα 36). Η μέση πμή είναι 5,04 δηλώνοντας ότι η τοποθέτηση των ερωτώμενων σε θέματα εμπιστοσύνης είναι ουδέτερη.

Γράφημα 36: Στάση εμπιστοσύνης γονέων σε συσχέτιση με την εγωκεντρική συμπεριφορά

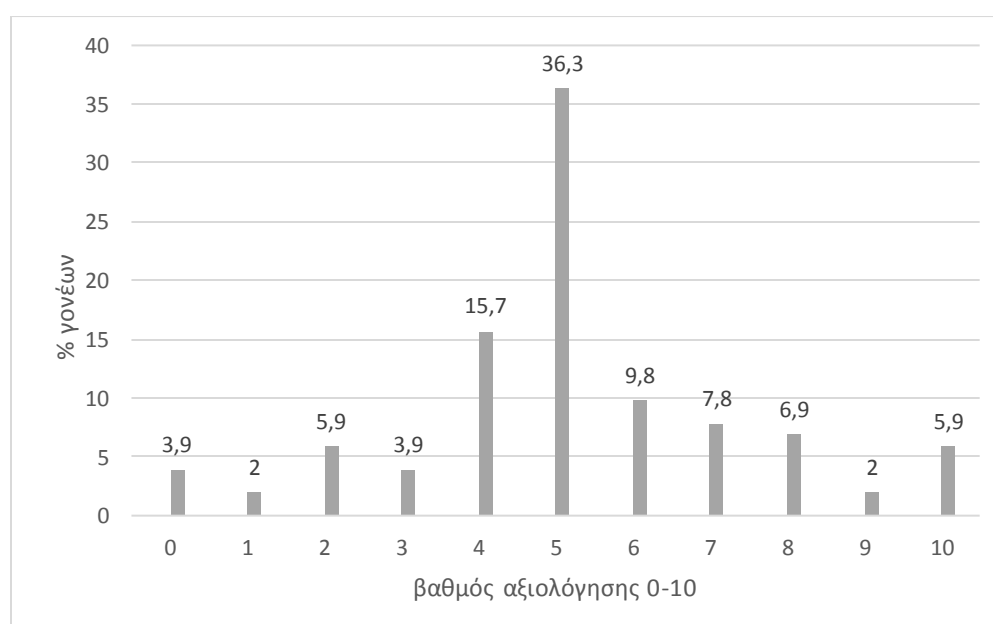
Στην δεύτερη ερώτηση διερευνά τη γνώμη του ερωτώμενου αν οι άνθρωποι προσπαθούν να τον εκμεταλλευτούν αν είχαν την ευκαιρία ή αν προσπαθούν να είναι δίκαιοι απέναντί του. Οι απαντήσεις είναι διάσπαρτα τοποθετημένες πάλι στο κέντρο της αξιολόγησης (Γράφημα 37). Το μεγαλύτερο ποσοστό σχεδόν 24,5% δείχνει μία μεσαία τοποθέτηση, ενώ ένα 22,6% αξιολογεί χαμηλά και κάτω από τη μέση πμή την εν λόγω συμπεριφορά των συμπολιτών του. Το 25,5% αξιολογεί από 8 και πάνω την ερώτηση. Η μέση πμή είναι 5,47 δηλώνοντας ότι το δείγμα μας εκτιμά γενικά ότι οι άνθρωποι προσπαθούν να κρατήσουν ουδέτερη θέση ως προς το αίσθημα της δικαιοσύνης ή της εκμετάλλευσης από άλλους.

Γράφημα 37: Στάση εμπιστοσύνης γονέων σε σχέση με το αίσθημα της δικαιοσύνης

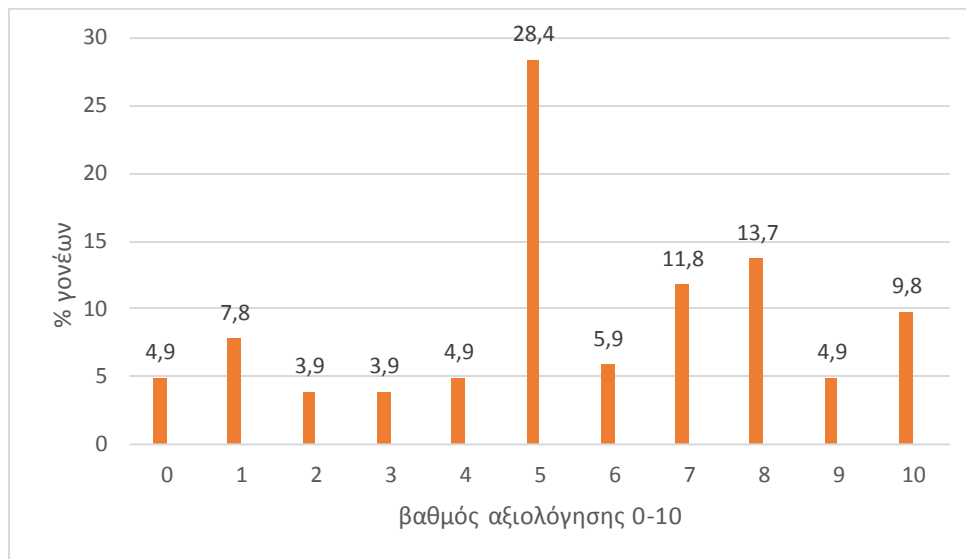

Η τρίτη και τέταρτη τοποθέτηση αξιολογεί γενικότερα τη στάση εμπιστοσύνης των γονέων χωρίς να εσπάζεται σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Παρατηρούμε πάλι μια κεντρική τοποθέτηση των ερωτώμενων με πύληση χαμηλών ποσοστών τοποθετήσεων των ακραίων τιμών (Γράφημα 38 & 39). Οι μέσοι όροι των απαντήσεων του δείγματος είναι 5,15 και 5,59, υποδηλώνοντας μια ουδέτερη τοποθέτηση σε θέματα εμπιστοσύνης.

Γράφημα 38: Στάση εμπιστοσύνης με την ευρεία έννοια

Γράφημα 39: Βαθμός εμπιστοσύνης

Στο επόμενο σετ ερωτήσεων προσπαθούμε να εντοπίσουμε επακριβώς πόσο εμπιστεύονται οι γονείς των νηπίων του δείγματος συγκεκριμένες ομάδες ατόμων. Επιλέχθηκαν ομάδες ατόμων που περιβάλλουν τους γονείς και συνδέονται με φιλικές ή κοινωνικές σχέσεις. Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τα αποτελέσματα των απαντήσεων.

Πίνακας 6: Στάσεις εμπιστοσύνης προς συγκεκριμένες ομάδες ατόμων

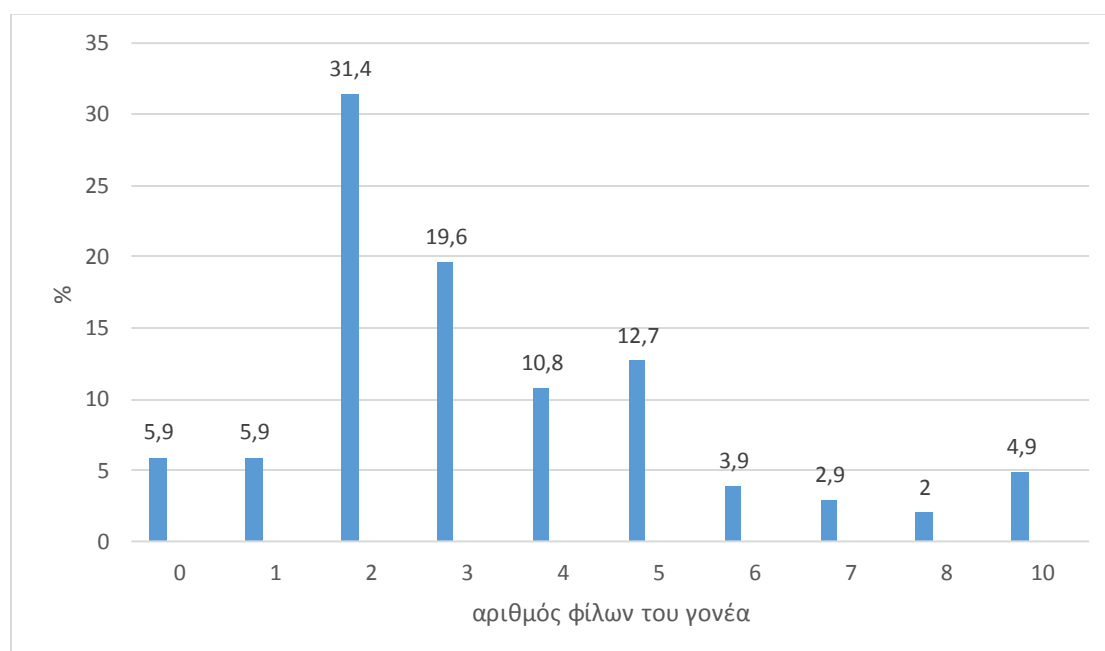
Πόσο εμπιστεύεστε τους...

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
Συγγενείς	4,9%	1,0%	0,0%	0,0%	2,9%	9,8%	2,9%	12,7%	21,6%	16,7%	27,5%	7,66	2,535
Φίλους	2,9%	1,0%	0,0%	0,0%	2,0%	7,8%	5,9%	17,6%	31,4%	18,6%	12,7%	7,53	2,076
Γείτονες	18,6%	6,9%	9,8%	3,9%	6,9%	18,6%	8,8%	8,8%	10,8%	3,9%	2,9%	4,63	2,651
Άτομα με κοινά ενδιαφέροντα	6,9%	4,9%	4,9%	12,7%	7,8%	27,5%	5,9%	12,7%	9,8%	3,9%	2,9%	4,89	2,529
Συμπολίτες	7,8%	6,9%	17,6%	11,8%	8,8%	23,5%	9,8%	7,8%	3,9%	1,0%	1,0%	3,94	2,303
Ομοεθνείς	9,8%	10,8%	12,7%	11,8%	6,9%	22,5%	13,7%	5,9%	3,9%	0,0%	2,0%	3,86	2,417
Αλλοδαπούς	20,6%	12,7%	13,7%	8,8%	5,9%	17,6%	11,8%	4,9%	3,9%	0,0%	0,0%	3,15	2,475

Παρατηρούμε στο γράφημα ότι τον υψηλότερο βαθμό εμπιστοσύνης τον κερδίζουν πρώτα οι φίλοι και ακολουθούν οι συγγενείς. Τη χαμηλότερη αξιολόγηση λαμβάνουν οι αλλοδαποί και σε λίγο καλύτερη θέση οι ομοεθνείς, χωρίς οι δεύτεροι να κερδίζουν υψηλή αξιολόγηση στην υψηλή αξιολόγηση. Οι αλλοδαποί παίρνουν από όλες τις ομάδες την χαμηλότερη βαθμολόγηση, που δηλώνει μεν ένα ξενοφοβικό κλίμα που επικρατεί ανάμεσα στον κόσμο, χωρίς δε να επικρατεί η άποψη ότι οι ομοεθνείς κατατάσσονται στα άτομα απόλυτης εμπιστοσύνης.

Στο ερώτημα πόσοι είναι οι στενοί φίλοι που έχουν οι ερωτώμενοι το μεγαλύτερο ποσοστό (31,4%) δηλώνει ότι έχει δύο καλούς φίλους και το 19,6% τρεις. Η γενική εικόνα των αποτελεσμάτων δείχνει ότι λίγοι γονείς έχουν μεγάλο αριθμό καλών φίλων, αποτέλεσμα που συνάδει και με το προηγούμενο ερώτημα από όπου διακρίνεται η εμπιστοσύνη στους φίλους ως κοινωνική ομάδα (Γράφημα 40).

Γράφημα 40: Αριθμός φίλων γονέων

Στο ερώτημα αν συμμετέχουν σε οργανώσεις ή σωματεία απάντησαν οι γονείς με ποσοστό 78,4% με όχι. Ενώ το 21,6% που συμμετέχει σε σωματεία ασχολείται επί το πλείστον για μικρό χρονικό διάστημα ενός έτους με αυτά.

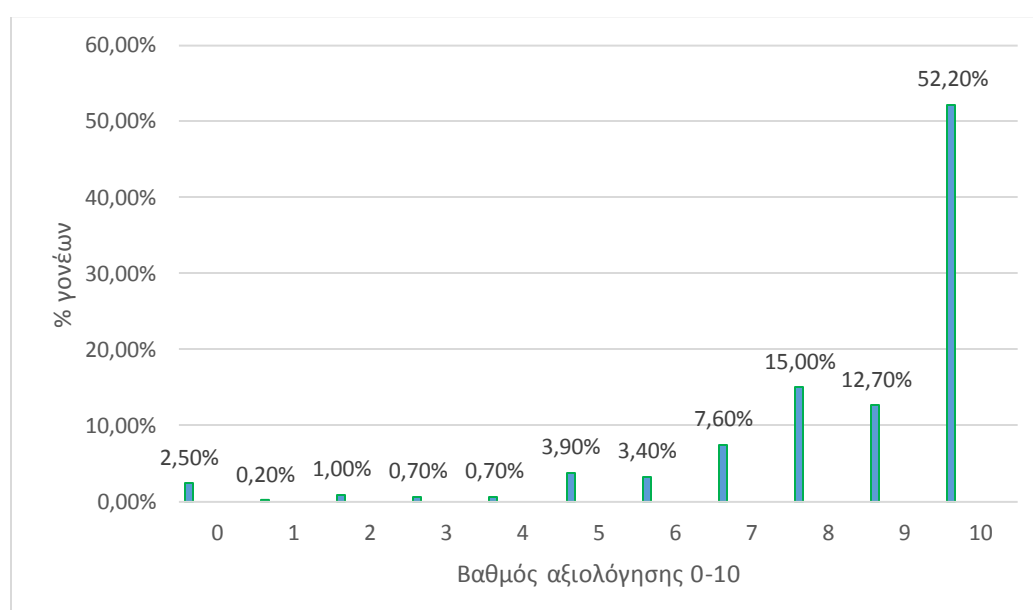
Στο έκτο μέρος της δεύτερης ενότητας καλούνται οι γονείς να αξιολογήσουν την στάση που έχουν σε θέματα αμοιβαιότητας προς άλλα άτομα. Πρέπει να τοποθετηθούν τόσο σε θετική αμοιβαιότητα, δηλαδή ανταπόδοση μίας ευνοϊκής προς αυτούς πράξης, όσο και να πάρουν θέση στο πως αντιδρούσαν αν κάποιος τους συμπεριφερόταν με κακές προθέσεις. Οι ερωτώμενοι αξιολογούν πάλι, από το 0 έως το 10 (0:δεν με εκφράζει καθόλου 10:με εκφράζει απόλυτα), τις προτεινόμενες προς προβληματισμό οκτώ καταστάσεις, οι τέσσερις από αυτές περιγράφουν θετική αμοιβαιότητα και οι τρεις αρνητική. Η όγδοη περιγράφει μια ουδέτερη κατάσταση, όπου κάθε συμπεριφορά από άλλον ανταποδίδεται με τον ίδιο τρόπο. Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει τα αποτελέσματα των απαντήσεων.

Πίνακας 7: Αμοιβαιότητα γονέων

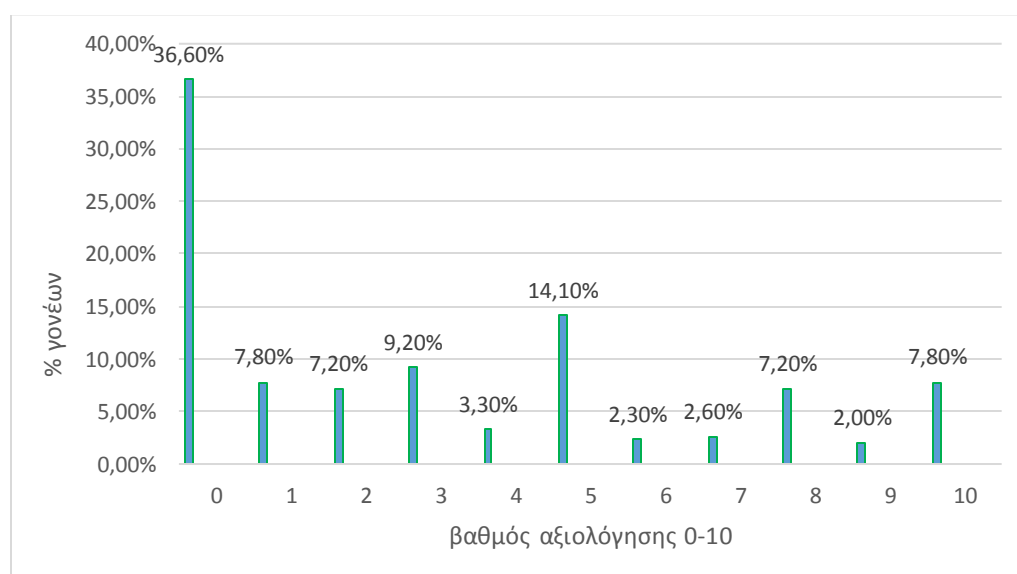
	Δεν με εκφράζει καθόλου										Με εκφράζει απόλυτα	Μέσος Όρος	Τυπική απόκλιση
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Πρόθυμος να βοηθήσω ακόμα και με προσωπικό κόστος	0,0%	1,0%	0,0%	0,0%	0,0%	5,9%	4,9%	14,7%	18,6%	11,8%	43,1%	8,49	1,728
Θα ανταποδώσω μια χάρη	0,0%	0,0%	0,0%	1,0%	0,0%	0,0%	2,0%	4,9%	14,7%	12,7%	64,7%	9,28	1,205
Νιώθω δέσμευση όταν κάποιος μου κάνει χάρη	1,0%	0,0%	0,0%	0,0%	2,0%	3,9%	3,9%	2,0%	15,7%	10,8%	60,8%	8,95	1,771
Αν δανειστώ χρήματα επιστρέφω κάτι παραπάνω	8,8%	0,0%	3,9%	2,0%	1,0%	5,9%	2,9%	8,8%	10,8%	15,7%	40,2%	7,56	3,180
Θα επενδύσω χρόνο για να ανταποδώσω μια άδικη πράξη	27,5%	6,9%	2,9%	5,9%	2,0%	9,8%	2,9%	3,9%	15,7%	2,9%	19,6%	4,80	3,945
Θα ανταποδώσω μια κακή πράξη	51,0%	8,8%	7,8%	8,8%	3,9%	12,7%	2,0%	1,0%	2,0%	1,0%	1,0%	1,83	2,434
Θα ανταποδώσω μια προσβολή	31,4%	7,8%	10,8%	12,7%	3,9%	19,6%	2,0%	2,9%	3,9%	2,0%	2,9%	2,92	2,813
Η συμπεριφορά μου εξαρτάται από την συμπεριφορά των άλλων	8,8%	0,0%	7,8%	4,9%	2,0%	19,6%	7,8%	7,8%	15,7%	5,9%	19,6%	6,13	3,098

Ως θετική ορίζουμε την ανταπόδοση μιας θετικής συμπεριφοράς και αντίστοιχα ως αρνητική την εκδικητική αμοιβαία ανταπόδοση μιας αρνητικής συμπεριφοράς σε κάποιον. Παρατηρούμε ξεκάθαρα ότι οι γονείς τοποθετούνται θετικά με μεγάλο ποσοστό στην θετική αμοιβαιότητα. Μεγάλος αριθμός δηλώνει ότι αισθάνονται την ανάγκη να ανταποδώσουν κάθε καλή κίνηση από άλλους προς αυτούς (Γράφημα 41). Αντίθετα δεν επιθυμούν να κινηθούν εκδικητικά σε κακοπροαίρετες κινήσεις απέναντί τους, υποστηρίζοντας ότι δεν τους εκφράζουν αυτές οι απόψεις (Γράφημα 42).

Γράφημα 41: Θετική αμοιβαιότητα γονέων

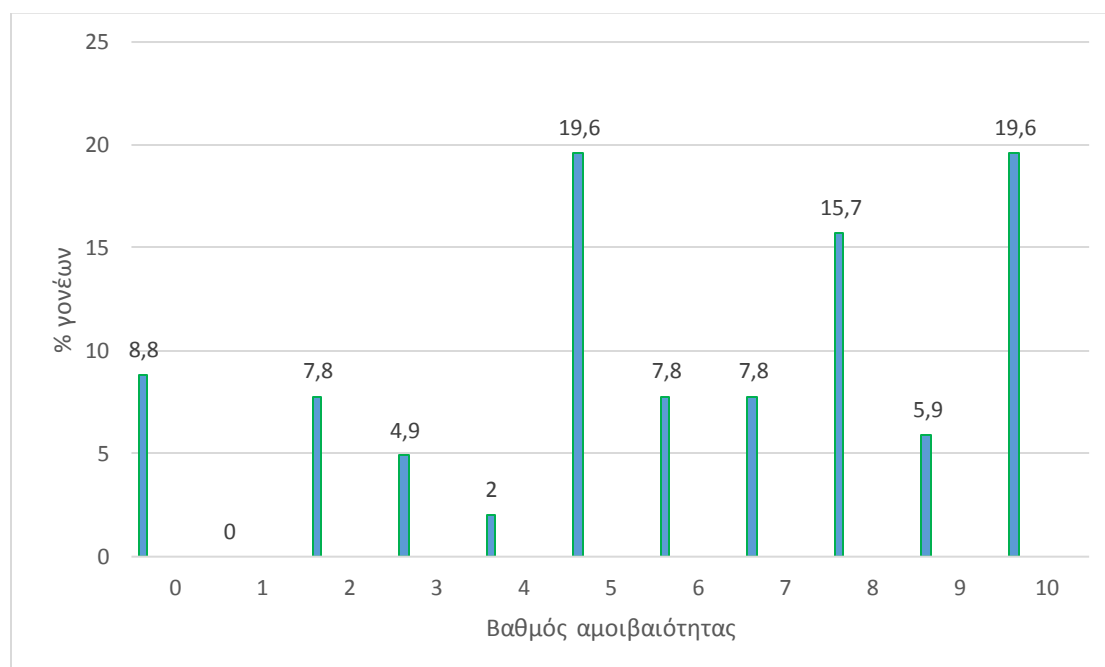
Γράφημα 42: Αρνητική αμοιβαιότητα γονέων

Στη γενική τοποθέτηση για αμοιβαιότητα στις πράξεις των άλλων, παρατηρούμε στο γράφημα ότι κυμαίνεται ανάμεσα στις δύο τοποθετήσεις σημειώνοντας υψηλά ποσοστά στην μεσαία τοποθέτηση (5:19,6%) και στην απόλυτα εκφραζόμενη θέση (10:19,6%) (Γράφημα 43). Αυτό δείχνει ότι μεν μια μεγάλη μερίδα ανθρώπων σκέφτεται απόλυτα ότι κάθε συμπεριφορά των άλλων ανταποδίδεται με τον ίδιο τρόπο, αλλά και επίσης μεγάλο ποσοστό κρίνει αδιάφορα τη συμπεριφορά των άλλων και δεν αφήνει να τον επηρεάζουν στις δικές του αποφάσεις.

Γράφημα 43: Αμοιβαιότητα γονέων γενική τοποθέτηση

4.6 Συμπεράσματα

Από την καταγραφή και απλή περιγραφική ανάλυση των αποτελεσμάτων που προέκυψαν από το σύνολο των παρατηρήσεων μπορούμε σε πρώτη φάση να σχολιάσουμε την γενικά υπεύθυνη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων από την πλευρά των γονέων και την άψογη συνεργασία στην καταγραφή των δεδομένων με τα παιδιά.

Σε γενικές γραμμές παρατηρήσαμε μια ισόρροπη κατανομή των ερωτηθέντων παιδιών ως προς το φύλο, το γνωστικό τους επίπεδο και την κατανομή των ορθολογικών έναντι των αλτρουιστικών αποφάσεων στο οικονομικό παιχνίδι.

Η αντιστοίχιση των αποτελεσμάτων σε ερωτήσεις που τέθηκαν ταυτόχρονα σε παιδιά και γονείς παρουσιάζουν τα ίδια αποτελέσματα χωρίς διαφοροποιήσεις, που δηλώνει την αξιοπιστία των απαντήσεων που λάβαμε από τις συνεντεύξεις των νηπίων. Τέτοιες ερωτήσεις αφορούσαν τις θρησκευτικές συνήθειες της οικογένειας και τις εξωσχολικές δράσεις των παιδιών. Προέκυψε λοιπόν ότι σχεδόν το 25% των νηπίων ασκεί συστηματικά τα θρησκευτικά του καθήκοντα με την οικογένειά του, παρουσιάζοντας έντονη θρησκευτικότητα. Οι εξωσχολικές δραστηριότητες των παιδιών αφορούν σε μεγάλο ποσοστό (70%) ένα άθλημα, αλλά στη διερεύνηση παρατηρήθηκε, ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν ασκούν ομαδικές αλλά κατά βάση ατομικές δραστηριότητες. Αυτό επηρεάζει σαφώς και τον βαθμό κοινωνικότητας και τη δεξιότητα συνεργασίας των παιδιών στη νηπιακή ηλικία.

Οι οικογένειες των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν κατά 99% ελληνικής εθνικότητας, με γονείς σε γάμο και με δύο παιδιά σε ποσοστό 56%.

Πάνω από το 30% και των δύο γονέων είχαν ολοκληρώσει μία ανώτατη εκπαίδευση και στο ίδιο ποσοστό κυμαίνονταν περίπου οι γονείς που εργάζονταν στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα αντίστοιχα. Ένα χαμηλότερο ποσοστό των κηδεμόνων δήλωσε ελεύθερος επαγγελματίας.

Πάνω από το 45% δήλωσε ένα μέσο μηνιαίο εισόδημα από 1001 έως 2000 ευρώ και ένα 22% άγγιζε εισοδηματικά τα 3000 ευρώ μηνιαίως.

Οι κηδεμόνες που συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο ήταν σε ποσοστό 60% οι μητέρες των παιδιών. Είναι αυτοί που έπρεπε να απαντήσουν για την προσωπική τους τοποθέτηση σε θέματα αλτρουισμού, εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας. Από την καταγραφή και ανάλυση των δεδομένων παρατηρήθηκε λοιπόν μια διακύμανση του μέσου όρου των απαντήσεων σε θέματα αλτρουισμού, ανάλογα με το είδος της πράξης. Υψηλά ποσοστά κατέχει ο αλτρουισμός που αφορά συμπεριφορές που είναι μικρής χρονικής διάρκειας ή που αφορούν την παραχώρηση πρωτιάς σε ασήμαντα συμβάντα. Αντίθετα αρνούνται οι ερωτηθέντες να συμπεριφερθούν αλτρουιστικά όταν επρόκειτο να

καταβάλουν σωματική κούραση ή να προσφέρουν χρηματικό ποσό βοηθώντας κάποιον άλλον.

Σε τοποθετήσεις σε θέματα εμπιστοσύνης οι ερωτηθέντες γονείς τοποθετήθηκαν σε όλες τις ερωτήσεις σε ποσοστό πάνω από το 25% στις μέσες τιμές, αποφεύγοντας τις ακραίες θετικές ή αρνητικές αξιολογήσεις.

Οι στάσεις αμοιβαιότητας των γονέων λαμβάνουν υψηλές τιμές για δράσεις θετικής ανταπόδοσης μια πράξης και ανιθέτως χαμηλές τιμές για πράξεις εκδίκησης. Οι γονείς δηλαδή αδιαφορούν σε μεγάλο ποσοστό σε αρνητικές συμπεριφορές των συμπολιτών τους, αλλά ανταποκρίνονται με μεγάλη προθυμία για ανταπόδοση στις ευνοϊκές για αυτούς πράξεις των άλλων.

Η γενική εικόνα των απαντήσεων και από τους γονείς, αλλά και από τα παιδιά θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι είναι αναμενόμενη και αντιπροσωπεύει ένα δείγμα οικογενειών που ζουν σε μια αστική περιοχή της Ελλάδας. Η μεγάλη απουσία αλλοδαπών και μονογονεϊκών οικογενειών στο δείγμα της έρευνας αποτελεί βέβαια ένα μεγάλο ερώτημα. Η εθνικότητα των οικογενειών σχετίζεται μάλλον με την τοποθεσία των Νηπιαγωγείων που συμμετείχαν. Λόγω των υψηλών ενοικίων της περιοχής, αποφεύγονται να κατοικηθούν από αλλοδαπούς, οι οποίοι στην πλειονότητα είναι οικονομικοί μετανάστες. Όσο για τον χαμηλό αριθμό γονέων που είναι σε διάσταση μπορεί να δικαιολογηθεί εν μέρη με την οικονομική κρίση της χώρας, ή και με την μικρή ηλικία των παιδιών που σχετίζεται με λίγα χρόνια έγγαμου βίου.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα προβούμε στην οικονομετρική ανάλυση των δεδομένων, για να εστιάσουμε στοχευμένα σε παράγοντες που επηρεάζουν την ορθολογική ή αλτρουιστική σκέψη των νηπίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΟΙΚΟΝΟΜΕΤΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

5.1 Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο έγινε μια απλή περιγραφική στατιστική ανάλυση συγκεκριμένων μεταβλητών που αφορούν παράγοντες που επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά των παιδιών. Αναλύθηκαν τόσο δεδομένα που λάβαμε από το οικονομικό παιχνίδι, τη συνέντευξη και το γνωστικό τεστ με τα παιδιά, όσο και αυτά που προέκυψαν από το δομημένο ερωτηματολόγιο που συμπληρώθηκε από τους γονείς αυτών. Το παρόν κεφάλαιο προσπαθεί, χρησιμοποιώντας οικονομετρικές μεθόδους, να προσδιορίσει πως κάθε παράγοντας επηρεάζει και διαμορφώνει τις εν λόγω συμπεριφορές. Για να μπορέσουμε όμως να εντοπίσουμε τις βασικές μεταβλητές και τον ακριβή βαθμό που επηρεάζουν στην παρούσα έρευνα τις οικονομικές αποφάσεις των παιδιών οδηγηθήκαμε στη δημιουργία μοντέλων πιθανοτήτων με τη μέθοδο της Multinomial Logistic Regression.

5.2 Επεξεργασία μεταβλητών με Multinomial Logistic Regression

Ως βασική μας μεταβλητή ορίζεται το «πόσες καραμέλες έδωσε το κάθε παιδί». Επειδή αυτή η μεταβλητή παίρνει διακριτές τιμές (0, 1, 2, 3, 4) δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η κλασσική γραμμική παλινδρόμηση (Hosmer & Lemeshow, 1989). Κατά συνέπεια, είναι απόλυτα λογικό ότι στην βιβλιογραφική ανασκόπηση δεν βρέθηκε αρθρογραφία που να χρησιμοποιεί μοντέλα γραμμικής παλινδρόμησης στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων των αντίστοιχων ερευνών. Εφόσον η εξαρτημένη μεταβλητή δεν είναι διωνυμική (δεν περιορίζεται σε δύο τιμές), δεν επιτρέπεται η χρήση άλλων μορφών μη γραμμικής παλινδρόμησης όπως το υπόδειγμα Logit ή Probit. Η καταλληλότερη μέθοδος για τέτοιου είδους στοιχεία είναι η μέθοδος Multinomial Logistic Regression. Όμως αξίζει να σημειωθεί ότι για την εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου, συνιστάται τουλάχιστον μια αναλογία της τάξης: 10 παρατηρήσεις ανά ανεξάρτητη μεταβλητή (Schwab, 2002). Από τη μέθοδο αυτή προκύπτει η πιθανότητα η εξαρτημένη μεταβλητή να πάρει διαφορετικές τιμές από μία τιμή αναφοράς που συνήθως ορίζεται η χαμηλότερη παρατηρούμενη τιμή. Η

πιθανότητα αυτή επηρεάζεται από τις ανεξάρτητες μεταβλητές από τις οποίες αναζητούμε ποιες είναι αυτές που επηρεάζουν περισσότερο και με ποιον τρόπο.

Η μέθοδος αυτή μας επιτρέπει να γίνουν συσχετίσεις μεταβλητών με διακριτές τιμές, με μεταβλητές διαφόρων κατηγοριών, όπως αυτές που προέκυψαν από το ερωτηματολόγιό μας.

5.3 Επιλογή μεταβλητών σύμφωνα με την αρθρογραφία

Στην περίπτωση της έρευνάς μας αναζητούμε το βαθμό επίδρασης μεταβλητών στην απόφαση του παιδιού να δώσει σε κάποιο άλλο συνομήλικό του μέρος των αγαθών του φανερώνοντας έτσι τη διάθεσή του για αλτρουισμό ή όχι.

Βασιζόμενη σε παλαιότερες έρευνες εντοπίσαμε ομάδες μεταβλητών που συσχετίζονται με μείωση ή αύξηση της αλτρουιστικής συμπεριφοράς σε παιδιά. Οι Warneken & Tomasello (2009) υποστήριξαν ότι το πλαίσιο των κοινωνικών κανόνων που μεταφέρει ο περιβάλλον χώρος στο παιδί επιδρά στην μετέπειτα κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών και θέτει ένα πλαίσιο ανάπτυξης αλτρουιστικής συμπεριφοράς.

Από την άλλη, οι Fehr & Fischbacher (2004) υποστηρίζουν την σύνθετη επίδραση των κανόνων. Οι κανόνες δεν καθορίζουν μόνο το όριο της συμπεριφοράς, αλλά διδάσκουν συμπεριφορές προς μίμηση και αμοιβαία πράξη. Άρα η αλτρουιστική κίνηση όχι μόνο διδάσκεται από τους γύρω αλλά οδηγεί και στην αμοιβαία επανάληψη. Άρα οι μεταβλητές που δείχνουν το πως ανιλαμβάνεται το παιδί και ο γονέας τους κανόνες που θέτονται στην οικογένεια θα επηρεάσουν σημαντικά την εξαρτημένη μεταβλητή.

Το κοινωνικό- οικονομικό επίπεδο των γονέων δρα σύμφωνα με τον Evans (2004) θετικά ή αρνητικά στις συμπεριφορές τους. Οι μεταβλητές που ορίζουν αυτό το επίπεδο δεν είναι μόνο το εισόδημα των γονέων, αλλά και το μορφωτικό επίπεδο αυτών. Μέσα από το ερωτηματολόγιο μπορούμε να διακρίνουμε μετά την επεξεργασία αυτού ότι ως κηδεμόνας Α ορίζεται επί το πλείστον ο πατέρας και Β η μητέρα.

Η ηλικία θεωρείται καθοριστική σε όλες τις έρευνες ως παράγοντας που επιδρά θετικά στις διαθέσεις των παιδιών να μοιραστούν ή όχι με κάποιον άλλον. Οι Benenson et al. (2007) συσχέτισαν μάλιστα την ηλικία του παιδιού με το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας. Η αλτρουιστική συμπεριφορά αυξάνεται όσο μεγαλώνει το παιδί και συνοδεύεται και με την αύξηση της αμοιβαιότητας του παιδιού.

Οι Gummerum et al. (2010) θεωρούν ότι όχι μόνο η ηλικία, αλλά και η αυξημένη συναισθηματική και γνωστική ικανότητα του παιδιού επιδρά στην οικονομική συμπεριφορά του. Επιπλέον, οι Evans, Athenstaedt & Krueger (2013) εντόπισαν ότι το φύλο καθορίζει κοινωνικές συμπεριφορές στα παιδιά και ειδικά τα κορίτσια μοιράζονται και προσφέρουν περισσότερο από τα αγόρια, διότι είναι λιγότερο ανταγωνιστικά (Gneezy & Rustichini, 2004).

Η θέση του παιδιού μέσα στην οικογένεια, δηλαδή η σειρά που έχει γεννηθεί σε σχέση με τα αδέρφια του, αλλά και το αν είναι μοναχοπαίδι ή όχι επηρεάζει τις αλτρουιστικές αποφάσεις του. Η σειρά γέννησης ορίζει κατά τον Mauermann (1993) τις αξίες και τις συμπεριφορές των παιδιών εντός και εκτός της οικογένειας. Συγκεκριμένα οι Whiting & Whiting (1975) υποστηρίζουν ότι τα μοναχοπαίδια προσφέρουν και βοηθούν λιγότερο σε σχέση με τα πρωτότοκα.

Η συσχέτιση της αλτρουιστικής συμπεριφοράς με την τήρηση θρησκευτικών καθηκόντων αναφέρεται από τον Saroglou (2013). Αναφέρει μάλιστα ότι ο βαθμός του αλτρουισμού θρησκευόμενων ατόμων επηρεάζεται από πρότυπα του ενδοοικογενειακού περιβάλλοντος και υποχρεώσεις αμοιβαιότητας που διδάσκει γενικά η κοινωνία.

5.4 Εξαρτημένη μεταβλητή: αλτρουιστική συμπεριφορά

Ως εξαρτημένη μεταβλητή επιλέχθηκε η απάντηση των παιδιών στο πρώτο μέρος του οικονομικού παιχνιδιού, όπου αποφασίζουν πως θα διαχειριστούν τέσσερις καραμέλες που έχουν. Οι απαντήσεις και οι αντίστοιχες τιμές στη εξαρτημένη μας μεταβλητή ήταν 0=δεν δίνω καμία, ή δίνω 1,2,3 και 4 καραμέλες. Οι πρώτες προσπάθειες έδειξαν μία περιορισμένη δυνατότητα διεξαγωγής αποτελεσμάτων εξαιτίας του μικρού αριθμού απαντήσεων στην

επιλογή των παιδιών να παραχωρήσουν τρεις ή τέσσερις καραμέλες, όπως φαίνεται και στον πίνακα που περιγράφει την μεταβλητή πόσες καραμέλες έδωσαν τα παιδιά. Για το λόγο αυτό μετατρέψαμε τον αριθμό των πμών της βασικής μας μεταβλητής, ορίζοντας ως επιλογές αποτελέσματος το 0, 1 και 2, όπου η πμή 2 συμπεριλαμβάνει και τις επιλογές να δώσουν 3 ή 4 καραμέλες. Δηλαδή οι επιλογές ήταν: δεν δίνω καμία=0, δίνω το ελάχιστο=1, δίνω από δύο και πάνω=2. Με τον τρόπο αυτό η κατανομή των παρατηρήσεων είναι η ακόλουθη όπως περιγράφει ο Πίνακας 6:

Πίνακας 6: Ποσοστό δειγμάτων με βάση την οικονομική απόφαση

Πόσες καραμέλες έδωσε	N	%
0	42	43,3
1	29	29,9
2	26	26,8

5.5 Ομαδοποιήσεις μεταβλητών

Για να μπορέσουμε να καταλήξουμε σε μια ορθότερη διεξαγωγή συμπερασμάτων επεξεργαστήκαμε κάποιες μεταβλητές με τεχνικές που είναι συνήθεις σε τέτοιου είδους έρευνες, στην προσπάθειά μας να αξιοποιήσουμε όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες του ερωτηματολογίου.

ι. Γνωστικό επίπεδο νηπίων

Το γνωστικό επίπεδο των νηπίων ορίζεται από το άθροισμα των βαθμών ανάλογα με την επιτυχία που παρουσίασαν τα νήπια στα τρία διαφορετικά τεστ αξιολόγησης. Η συνολική βαθμολογία ορίζει και το γνωστικό τους επίπεδο που ορίστηκε ως μια μεταβλητή. Για την αποτελεσματικότερή της χρήση χρησιμοποιήθηκε και ως συνεχόμενη μεταβλητή, αλλά και ως διακριτή. Στη δεύτερη περίπτωση η μεταβλητή χωρίζει το γνωστικό επίπεδο σε τρία επίπεδα, οριακό, μέσο και υψηλό, όπως περιγράφονται στον Πίνακα 7.

Πίνακας 7: Βαθμολόγηση και ομαδοποίηση γνωστικής αντίληψης παιδιών

	Μήτρες	Σειραθέτηση εικόνων	περιγραφή	Εκτίμηση αντικειμένων	Σύνολο βαθμών
Οριακή	0-2	0-2	0-4	1-3	1-11
Μέση	3-4	3	5-8	4-5	12-22
Υψηλή	5-8	4	9-10	6-7	23-29

ii. Αμοιβαιότητα γονέων

Στην ενότητα 2 του ερωτηματολογίου των γονέων, οι γονείς έπρεπε να αξιολογήσουν από «0=Δεν με εκφράζει καθόλου» έως «10=με εκφράζει απόλυτα» την στάση τους σε μία ομάδα θέσεων που προσδιόριζαν την θετική ή αρνητική αμοιβαιότητά τους. Για να μπορέσουμε να διαχωρίσουμε τη διάθεση των γονέων σε μία από τις δύο μορφές συμπεριφοράς διαχωρίσαμε τις τοποθετήσεις σε θετική και αρνητική αμοιβαιότητα. Η ομάδα της θετικής αμοιβαιότητας αποτελούνταν από τέσσερις στάσεις τις οποίες έπρεπε να αξιολογήσουν οι γονείς. Το άθροισμα των αξιολογήσεων των γονέων ορίζει την αμοιβαιότητα αυτών.

iii. Αλτρουισμός γονέων

Στην ίδια προαναφερόμενη ενότητα οι γονείς έπρεπε να τοποθετηθούν σε μία κλίμακα αξιολόγησης από το «0=Δεν με εκφράζει καθόλου» έως «10=με εκφράζει απόλυτα» σε θέματα αλτρουισμού. Οι τοποθετήσεις παρουσίαζαν μια πολυμορφία στάσεων αλτρουισμού τις οποίες συναντάμε καθημερινά και έχουν διαφορετική βαρύτητα η κάθε μία. Η ανεξάρτητη μεταβλητή του αλτρουισμού των γονέων προέκυψε από το άθροισμα των τοποθετήσεων των ερωτώμενων.

iv. Εμπιστοσύνη γονέων

Η ανεξάρτητη μεταβλητή που αξιολογεί την εμπιστοσύνη των γονέων προέκυψε από την μία τοποθέτηση των ερωτώμενων. Το σύνολο των ερωτήσεων παρουσίασαν κοινή συμπεριφορά, όπως προκύπτει από την ανάλυση των μεταβλητών και δεν απαιτείται το άθροισμα όλων των τοποθετήσεων.

v. Ηλικία παιδιών

Τα παιδιά που συμμετείχαν στο παιχνίδι ήταν από τεσσάρων έως έξι ετών. Ήταν γεννημένα επί το πλείστον τις χρονιές 2013 και 2014. Επειδή στην ανάπτυξη ενός παιδιού, στην προσχολική ηλικία, ο μήνας γέννησης είναι καθοριστικός και παρουσιάζεται συνήθως διαφορά στα παιδιά που γεννήθηκαν τους πρώτους ή τους μήνες του έτους διαχωρίσαμε τα παιδιά σύμφωνα με το δείγμα των ημερομηνιών γέννησής τους. Έτσι ορίσαμε το πρώτο οκτάμηνο του

2014 (1.1-31.8), το δεύτερο οκτάμηνο (1.9-30.4.2013) και το τρίτο οκτάμηνο (1.5.2013-12.12.2013). Στην τελευταία ομάδα ενσωματώθηκαν και τρία παιδιά γεννημένα το 2012 που επαναφοιτούν στο Νηπιαγωγείο. Αυτό διευκόλυνε την επεξεργασία των μεταβλητών στο μοντέλο που χρησιμοποιήσαμε.

vi. Θρησκευτικότητα παιδιών

Για να ορίσουμε μια νέα μεταβλητή που θα προσδιόριζε τον βαθμό ενασχόλησης των νηπίων με τα θρησκευτικά τους καθήκοντα ενώσαμε την μεταβλητή που αξιολογούσε τις επισκέψεις τους στην εκκλησία με αυτήν που προσδιόριζε αν παρακολουθούν κατηχητικό ή όχι. Η νέα μεταβλητή αξιολογεί με 0,1,2 την μηδενική, μερική ή την πλήρη ενασχόληση με τα θρησκευτικά του καθήκοντα.

vii. Κοινωνικότητα του παιδιού

Η διαθέσεις των παιδιών για κοινωνικές συναναστροφές αξιολογήθηκε εν μέρη από τον τρόπο που τα νήπια ανπλαμβάνονται την ύπαρξη στενών φίλων στον κύκλο των συνομήλικων τους, εντός και εκτός σχολικού χώρου. Ορίσαμε με 0 την μερική ή ολική έλλειψη φίλων και με 1 την ύπαρξη μεγάλου αριθμού φιλιών, σύμφωνα με τις τοποθετήσεις του κάθε παιδιού.

5.6 Ανεξάρτητες μεταβλητές

Μετά από συστηματική αναζήτηση του πιο αξιόπιστου συνδυασμού μεταβλητών καταλήξαμε στις παρακάτω ανεξάρτητες μεταβλητές που επηρεάζουν την απόφαση των παιδιών να παραχωρήσουν τις καραμέλες τους (δηλαδή ένδειξη αλτρουιστικής συμπεριφοράς). Οι μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν όλες, σε διαφορετικούς συνδυασμούς, για να προκύψουν τρία πιο αξιόπιστα μοντέλα τα οποία θα παρουσιαστούν παρακάτω.

Οι μεταβλητές αυτές είναι:

- το φύλο του παιδιού που συμμετέχει,
- το γνωστικό του επίπεδο (συνεχόμενη μεταβλητή και κωδικοποιημένη),
- η αμοιβαιότητα,

- η εμπιστοσύνη και ο αλτρουισμός των γονέων σε άλλους,
- το επίπεδο εκπαίδευσης της μητέρας,
- ο τρόπος επιβολής οικογενειακών κανόνων από την πλευρά των γονέων,
- ο χρόνος φοίτησης στο Νηπιαγωγείο και στον παιδικό σταθμό,
- η ηλικία του παιδιού (ομαδοποιημένη ανά οκτάμηνο),
- η θρησκευτικότητα του παιδιού και,
- το σύνολο των ωρών την εβδομάδα με εξωσχολικές δραστηριότητες
- το επίπεδο εκπαίδευσης του κηδεμόνα β(σε μεγάλο ποσοστό είναι η μητέρα).

Τα χαρακτηριστικά αξιοπιστίας του μοντέλου (Πίνακας 8) δείχνουν ότι το μοντέλο στο οποίο καταλήξαμε έχει ψηλά επίπεδα αξιοπιστίας και ερμηνεύει σε ποσοστό 62,9% (Μοντέλο 1), 68,6% (Μοντέλο 2) και 66,7% (Μοντέλο 3) την εξαρτημένη μεταβλητή που είναι αρκετά μεγαλύτερο από το Proportion by Chance Accuracy Criteria το οποίο είναι 43,6% και ορίζει την τυχαία πιθανότητα να πάρει η εξαρτημένη μεταβλητή μία από τις τιμές.

Πίνακας 8: Χαρακτηριστικά αξιοπιστίας

Παρατηρούμενες τιμές	Προβλεπόμενες τιμές			
	0	1	2	% καλής προσαρμογής
0	31	4	7	73,8%
1	9	18	2	62,1%
2	10	4	12	46,2%
Συνολικό Ποσοστό	51,5%	26,8%	21,6%	62,9%

Το Proportion by Chance Accuracy Criteria προκύπτει από την πραγματική κατανομή των παρατηρήσεων ως εξής:

$$PCC=(P_1^2+ P_2^2 +P_3^2)\times 1,25 =[(42/97)^2 + (29/97)^2 + (26/97)^2]\times 1,25=43,6\%$$

Η στατιστική σημαντικότητα της επεξεργασίας είναι πάνω από 95%. Και οι δείκτες Cox and Snell και McFadden είναι αρκετά υψηλοί.

Pseudo R-Square			
	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 3
Cox and Snell	0,405	0,471	0,447
McFadden	0,241	0,296	0,275

- I. Μοντέλα ανάλυσης πιθανοτήτων προσφοράς μίας καραμέλας σε σχέση με μηδενική προσφορά

Αναλύοντας τα αποτελέσματα των τριών μοντέλων (Πίνακα 9) παρατηρούμε ποια είναι η πιθανότητα να δώσει το παιδί μία καραμέλα (συμπεριφορά που θεωρούμε ως οριακό αλτρουισμό) σε σχέση με το να μη δώσει καμία (συμπεριφορά που υποδηλώνει οικονομική ορθολογικότητα). Ως κριτήριο θεωρούμε το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας της εκτίμησης.

Από τον Πίνακα 9 παρατηρούμε ότι:

1. Και στα τρία μοντέλα πιο σημαντική είναι η μεταβλητή «χρόνος φοίτησης στο Νηπιαγωγείο». Μια μονάδα αύξησης της μεταβλητής αυξάνει την πιθανότητα το παιδί να δώσει καραμέλες (δηλαδή να συμπεριφερθεί αλτρουιστικά) κατά M1: 6,512, M2: 12,222, και M3: 9,793.
2. Δεύτερη σημαντική μεταβλητή και στα τρία μοντέλα είναι οι «κανόνες των γονέων σε αυστηρό πλαίσιο», δηλαδή γονείς που επιβάλλουν τους κανόνες στο σπίτι με αυστηρότητα και χωρίς διαπραγμάτευση. Για κάθε μονάδα αύξησης αυτής της μεταβλητής η πιθανότητα να δώσει καραμέλες (δηλ αλτρουιστική συμπεριφορά) μειώνεται στο M1: 0,190, M2: 0,148, M3: 0,160.
3. Τρίτη σημαντική μεταβλητή είναι η «στάση εμπιστοσύνης των γονέων σε άλλους». Για κάθε μονάδα αύξησης αυτής της μεταβλητής η πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς του παιδιού αυξάνεται κατά M1: 1,419, M2: 1,634, M3: 1,566.
4. Τέταρτη σημαντική μεταβλητή είναι η «στάση αμοιβαιότητας των γονέων». Για κάθε μονάδα αύξησης αυτής της μεταβλητής η πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς του παιδιού μειώνεται στο M1: 0,855, M2: 0,814, και M3: 0,837.

Πίνακας 9: Μοντέλα πιθανοτήτων αλτρουιστικής προσφοράς 1 καραμέλας

Πιθανότητα αλτρουιστικής προσφοράς 1 καραμέλας από καθόλου			
Μεταβλητές	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 3
	Exp(B)(Sig)	Exp(B)(Sig)	Exp(B)(Sig)
Εμπιστοσύνη γονέων	1,419(0,018)	1,634(0,002)	1,566(0,005)
Αμοιβαιότητα γονέων	0,855(0,015)	0,814(0,004)	0,837(0,006)
Αλτρουισμός γονέων	1,016(0,211)	1,014(0,285)	1,016(0,210)
Χρόνος σε παιδικό σταθμό	1,223(0,612)	1,539(0,346)	1,488(0,373)
Χρόνος σε Νηπιαγωγείο	6,512(0,006)	12,222(0,003)	9,793(0,005)
Συν. Ωρών εβδομ/εας δραστηριότητας			1,014(0,935)
Επι/δο εκπ/σης κηδεμόνα β	0,813(0,441)		
Θρησκευτικότητα παιδιών	2,016(0,114)	2,306(0,069)	2,107(0,094)
IQ παιδιών	0,988(0,807)		
Κανόνες γονέων αυστηρότητα	0,190(0,019)	0,148(0,015)	0,160(0,018)
Κανόνες γονέων δημοκρατικότητα	0,482(0,411)	0,343(0,236)	0,364(0,266)
Κανόνες γονέων χαλαρότητα	0	0	
Φίλοι παιδιών λίγοι	0,661(0,646)		
Φίλοι παιδιών πολλοί	0		
Κωδικοποίηση IQ παιδιών οριακό		0,532(0,553)	
Κωδικοποίηση IQ παιδιών μεσαίο		0,364(0,240)	
Κωδικοποίηση IQ παιδιών υψηλό		0	
Φύλο/αγόρι	0,405(0,171)	0,261(0,055)	0,374(0,134)
Φύλο/κορίτσι	0	0	0
Μικρή ηλικία		0,427(0,426)	0,609(0,607)
Μεσαία ηλικία		0,121(0,046)	0,182(0,067)
Μεγάλη ηλικία		0	0
Σταθερός όρος	2,656	3,479	1,672
classification	62,9%	68,6%	66,7%
Pseudo R-Square Cox and Snell	0,405	0,471	0,447
Pseudo R-Square McFadden	0,241	0,296	0,275

Σε παρένθεση είναι το επίπεδο σημαντικότητας.

5. Αν το φύλο του παιδιού είναι «αγόρι» η πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς μειώνεται στο 0,261 στο μοντέλο2 και μεγαλύτερο Sig στα μοντέλα 1 και 3. Τα δύο τελευταία παρουσιάζουν σε αυτή τη μεταβλητή μια στατιστικά σημαντική μεταβλητή, αλλά όχι τόσο καλή όπως στο μοντέλο 2.

6. Η ηλικία του παιδιού χρησιμοποιήθηκε ως μεταβλητή μόνο στα μοντέλα 2 και 3, όπου φάνηκε ότι στις «μεσαίες ηλικίες νηπίων», η πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς μειώνεται στο M2: 0,121 και στο M3: 0.182.
7. Τέλος, η αύξηση της θρησκευτικότητας στο παιδιού αυξάνει κατά M2: 2,306, M3: 2,107 την πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς .

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα χρόνια φοίτησης σε δημόσιο Νηπιαγωγείο αυξάνουν κατά πολύ την πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς σε σχέση με την φοίτηση σε παιδικό σταθμό. Επίσης η εμπιστοσύνη που επιδεικνύουν οι γονείς αυξάνει οριακά την αλτρουιστική συμπεριφορά των παιδιών, ενώ η αμοιβαιότητα στους γονείς μειώνει οριακά τον αλτρουισμό. Η αλτρουιστική συμπεριφορά των γονέων δεν φαίνεται να επηρεάζει την οριακή αλτρουιστική συμπεριφορά των παιδιών.

Επίσης τα πολύ αυστηρά οικογενειακά περιβάλλοντα με επιβολή κανόνων από τους γονείς μειώνουν στο πολύ την πιθανότητα ελάχιστης προσφοράς και στα τρία μοντέλα.

Το φύλο του παιδιού παίζει επίσης σημαντικό ρόλο στην αλτρουιστική συμπεριφορά (κυρίως στο μοντέλο 2, ενώ είναι οριακά σημαντικό στα μοντέλα 1 και 3). Δηλαδή αν το παιδί είναι αγόρι μειώνονται οι πιθανότητες να δώσει έστω και μια μονάδα από το αγαθά του.

Τα παιδιά προσχολικής ηλικίας που είναι γεννημένα στο δεύτερο οκτάμηνο καταμέτρησης, δηλαδή βρίσκονται σε μια μέση προσχολική ηλικία μειώνουν τις πιθανότητες να προσφέρουν μια καραμέλα στους άλλους.

Η εμφάνιση θρησκευτικής δράσης στο παιδί, χαρακτηριζόμενη ως θρησκευτικότητα, παρατηρούμε να αυξάνει έστω κατά το ελάχιστο την πιθανότητα να προσφέρει το παιδί το ελάχιστο ποσό σε κάποιον άλλον.

II. Μοντέλα ανάλυσης πιθανοτήτων προσφοράς δύο καραμελών σε σχέση με μηδενική προσφορά

Αναλύοντας τα αποτελέσματα των τριών μοντέλων (Πίνακας 10) παρατηρούμε ποια είναι η πιθανότητα να δώσει το παιδί δύο καραμέλες και πάνω (συμπεριφορά που θεωρούμε ως αυξημένο αλτρουισμό) σε σχέση με το να μη δώσει καμία (συμπεριφορά που υποδηλώνει οικονομική ορθολογικότητα). Ως κριτήριο θεωρούμε το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας της εκτίμησης.

Πίνακας 10: Πιθανότητα αλτρουιστικής προσφοράς 2 καραμελών

Πιθανότητα αλτρουιστικής προσφοράς 2 καραμελών από καθόλου			
Μεταβλητές	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 3
	Exp(B)(Sig)	Exp(B)(Sig)	Exp(B)(Sig)
Εμπιστοσύνη γονέων	0,978(0,861)	0,949(0,672)	0,926(0,537)
Αμοιβαιότητα γονέων	1,088(0,215)	1,082(0,249)	1,101(0,158)
Αλτρουισμός γονέων	0,987(0,248)	0,982(0,104)	0,983(0,108)
Χρόνος σε παιδικό σταθμό	0,585(0,147)	0,502(0,091)	0,600(0,182)
Χρόνος σε Νηπιαγωγείο	2,165(0,237)	1,677(0,460)	1,549(0,523)
Συν. Ωρών εβδομ/εας δραστηριότητας			0,834(0,273)
Επίδο εκπ/σης κηδεμόνα β	1,201(0,482)		
Θρησκευτικότητα παιδιών	1,956(0,114)	1,457(0,388)	1,488(0,351)
IQ παιδιών	0,954(0,313)		
Κανόνες γονέων αυστηρότητα	0,470(0,256)	0,454(0,249)	0,429(0,209)
Κανόνες γονέων δημοκρατικότητα	3,606(0,133)	3,950(0,114)	3,799(0,112)
Κανόνες γονέων χαλαρότητα	0	0	0
Φίλοι παιδιών λίγοι	0,490(0,367)		
Φίλοι παιδιών πολλοί	0		
Κωδικοποίηση IQ παιδιών οριακό		5,380(0,100)	
Κωδικοποίηση IQ παιδιών μεσαίο		2,042(0,411)	
Κωδικοποίηση IQ παιδιών υψηλό		0	
Φύλο/αγόρι		0,707(0,585)	1,028(0,964)
Φύλο/κορίτσι		0	0
Μικρή ηλικία		2,529(0,290)	
Μεσαία ηλικία		0,307(0,167)	
Μεγάλη ηλικία		0	
Σταθερός όρος	-1,607	-1,712	-1,025
classification	62,9%	68,6%	66,7%
Pseudo R-Square Cox and Snell	0,405	0,471	0,447
Pseudo R-Square McFadden	0,241	0,296	0,275

Σε παρένθεση είναι το επίπεδο σημαντικότητας.

Από τον Πίνακα 10 παρατηρούμε ότι

1. Και στα τρία μοντέλα πιο σημαντική είναι η μεταβλητή «το δημοκρατικό οικογενειακό περιβάλλον» όπου η πιθανότητα αλτρουισμού (δηλ το παιδί να δώσει δύο καραμέλες) για κάθε μονάδα αύξησης αυτής της μεταβλητής αυξάνεται κατά M1: 3,606, M 2: 3,950, M3: 3,799.
2. Στο δεύτερο και στο τρίτο μοντέλο η μεταβλητή που περιγράφει τον «αλτρουισμό των γονέων» μειώνει σε μικρό βαθμό την πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς στο M2: 0,982, και M3: 0,983.
3. Η «φοίτηση σε παιδικό σταθμό» ως μεταβλητή μειώνει την πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς στο μοντέλο 2 κατά 0,502.
4. Το «οριακό γνωστικό επίπεδο των παιδιών» μόνο στο μοντέλο 2 αυξάνει την πιθανότητα αλτρουιστικής συμπεριφοράς για κάθε μονάδα αύξησης αυτής η μεταβλητή κατά 5,380.
5. Στο ίδιο μοντέλο η «μέση ηλικιακή ομάδα νηπίων» μειώνει την πιθανότητα στο 0,307 να προσφέρει σε άλλους δύο καραμέλες.

Συνολικά από τα υποδείγματα αυτά παρατηρούμε ότι ο βαθμός αλτρουιστικής συμπεριφοράς επηρεάζεται από άλλους παράγοντες. Ενώ στον οριακό αλτρουισμό (προσφορά μίας καραμέλας) το αυστηρό οικογενειακό περιβάλλον δρα αρνητικά, αυξημένη αλτρουιστική συμπεριφορά φαίνεται να προκαλεί ένα δημοκρατικό οικογενειακό περιβάλλον .

Ο χρόνος φοίτησης στο Νηπιαγωγείο είναι σημαντικός στον οριακό αλτρουισμό αλλά δεν παίζει ρόλο στην αύξηση του αλτρουισμού. Αντίθετα ο χρόνος φοίτησης στον παιδικό σταθμό μειώνει στατιστικά την πιθανότητα μέγιστης αλτρουιστικής προσφοράς.

Η μέση ηλικία του νηπίου μειώνει την πιθανότητα τόσο της οριακής όσο και αυξημένης αλτρουιστικής συμπεριφοράς σε όλα σχεδόν τα μοντέλα.

Η θρησκευτικότητα των παιδιών εμφανίζεται να επιδρά θετικά μόνο την ελάχιστη προσφορά αγαθών, δηλαδή στην ανάπτυξη οριακού αλτρουισμού.

5.7 Στατιστική πιθανότητα ορθολογικής απόφασης

Η έννοια της ορθολογικότητας έχει μια πιο αυστηρή, μανιχαϊστική λογική σε σχέση με τον αλτρουισμό. Θεωρούμε ότι προσεγγίζεται λοιπόν καλύτερα ως διμεταβλητή, χωρίς να λαμβάνει υπόψη η κλιμάκωση στην προσφορά καραμελών από τη μεριά του νηπίου. Έτσι η εξαρτημένη μεταβλητή μας παίρνει την τιμή 1 αν ο ερωτώμενος αρνείται να δώσει καραμέλες και 0 αν δίνει έστω και μια. Η κατανομή των παρατηρήσεων περιγράφεται από τον Πίνακα 11:

Πίνακας 11: Ποσοστό δειγμάτων με βάση την ορθολογική απόφαση

ορθολογισμός	N	%
1 (δεν δίνει καραμέλες)	42	43,3%
0 (δίνει έστω και μια)	55	56,7%

Μετά από πολλαπλές προσπάθειες αναζήτησης του πιο αξιόπιστου συνδυασμού μεταβλητών καταλήξαμε στις παρακάτω ανεξάρτητες μεταβλητές που επηρεάζουν την απόφαση των παιδιών να συμπεριφερθούν ορθολογικά (σε οικονομικούς όρους) και να μην παραχωρήσουν καμία καραμέλα σε άλλους συνομήλικους. Οι μεταβλητές χρησιμοποιήθηκαν σε διαφορετικούς συνδυασμούς για να προκύψουν τα τρία πιο αξιόπιστα μοντέλα που παρουσιάζονται παρακάτω.

Οι μεταβλητές αυτές είναι

- ο βαθμός εμπιστοσύνης των γονέων,
- η θρησκευτικότητα των παιδιών,
- ο χρόνος φοίτησης στο Νηπιαγωγείο
- ο χρόνος φοίτησης στον παιδικό σταθμό αντίστοιχα,
- οι στάσεις αλτρουισμού των γονέων,
- το επίπεδο εκπαίδευσης του κηδεμόνα β (μητέρα),
- οι στάσεις αμοιβαιότητας των γονέων,
- η επιβολή και πήρηση των κανόνων στο σπίτι,
- το γνωστικό επίπεδο του παιδιού και η κωδικοποίηση αυτού,
- το σύνολο των ωρών εβδομαδιαίας δραστηριότητας του παιδιού
- η κοινωνικότητα του παιδιού που προκύπτει από τις φιλίες του,

- το φύλο του παιδιού,
- η ηλικία του παιδιού
- η αναμονή για αμοιβαιότητα του παιδιού, δηλαδή πόσες καραμέλες περιμένει να του δώσει το άλλο παιδί.

Τα χαρακτηριστικά αξιοπιστίας των τριών μοντέλων (Πίνακας 12) δείχνουν ότι τα μοντέλα στα οποία καταλήξαμε έχουν ψηλά επίπεδα αξιοπιστίας και ερμηνεύουν σε υψηλό ποσοστό την εξαρτημένη μεταβλητή, όπως φαίνεται από το Proportion by Chance Accuracy Criteria το οποίο είναι πάνω από το όριο 63,4% που ορίζει την τυχαία πιθανότητα να πάρει η εξαρτημένη μεταβλητή μία από τις τιμές.

Πίνακας 12: Χαρακτηριστικά αξιοπιστίας

Παρατηρούμενες τιμές	Προβλεπόμενες τιμές		% καλής προσαρμογής
	0	1	
0	48	7	87,3%
1	14	28	66,7%
Συνολικό Ποσοστό	63,9%	36,1%	78,4%

Το Proportion by Chance Accuracy Criteria προκύπτει από την πραγματική κατανομή των παρατηρήσεων ως εξής:

$$PCC=(P_1^2+ P_2^2) \times 1,25 =[(55/97)^2 +(42/97)^2] \times 1,25=63,4\%$$

Η στατιστική σημαντικότητα της επεξεργασίας είναι πάνω από 95%. Και οι δείκτες Cox and Snell και McFadden είναι αρκετά υψηλοί.

Pseudo R-Square			
	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 3
Cox and Snell	0,208	0,312	0,236
McFadden	0,170	0,273	0,197

Αναλύοντας τα αποτελέσματα των τριών μοντέλων (Πίνακας 13) παρατηρούμε από ποια χαρακτηριστικά επηρεάζεται η πιθανότητα ορθολογικής συμπεριφοράς του νηπίου, δηλαδή να μη δώσει καμία καραμέλα, με βάση το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας των ερμηνευτικών μεταβλητών.

Πίνακας 13: Μοντέλα πιθανοτήτων ορθολογικής απόφασης

Πιθανότητα ορθολογικής απόφασης να μη δώσει από το να δώσει			
Μεταβλητές	Μοντέλο 1	Μοντέλο 2	Μοντέλο 3
	Exp(B)(Sig)	Exp(B)(Sig)	Exp(B)(Sig)
Εμπιστοσύνη γονέων	0,867 (0,181)	0,811 (0,097)	0,870 (0,170)
Αμοιβαιότητα γονέων	1,039(0,432)	1,082 (0,166)	1,047(0,315)
Αλτρουισμός γονέων	1,000(0,963)	0,998(0,809)	1,003(0,762)
Χρόνος σε παιδικό σταθμό	1,270(0,425)	1,210(0,606)	1,232(0,514)
Χρόνος σε Νηπιαγωγείο	0,290 (0,025)	0,351 (0,127)	0,333 (0,068)
Συν. Ωρών εβδομ/εας δραστηριότητας		0,021(0,870)	1,023(0,857)
Επι/δο εκπ/σης κηδεμόνα β	0,981(0,927)	1,041(0,880)	
Θρησκευτικότητα παιδιών	0,482 (0,037)	0,478 (0,062)	0,549(0,076)
IQ παιδιών	1,027(0,480)		
Κανόνες γονέων αυστηρότητα	3,524 (0,021)	5,201 (0,010)	4,074 (0,013)
Κανόνες γονέων δημοκρατικότητα	0,712(0,628)	0,678(0,621)	0,812(0,763)
Κανόνες γονέων χαλαρότητα	0		0
IQ παιδιών οριακό		0,545 (0,503)	
IQ παιδιών μεσαίο		1,258(0,756)	
IQ παιδιών υψηλό		0	
Φίλοι «όχι»	2,029(0,300)	1,689(0,520)	
Φίλοι «ναι»		0	
Φύλο/αγόρι	1,721(0,286)		1,698(0,289)
Φύλο/κορίτσι	0		0
Μικρή ηλικία		0,760 (0,765)	0,839(0,803)
Μεσαία ηλικία		3,700 (0,110)	3,251 (0,071)
Μεγάλη ηλικία		0	0
Αμοιβαιότητα παιδιών 0		3,066(0,341)	
Αμοιβαιότητα παιδιών 1		0,759(0,780)	
Αμοιβαιότητα παιδιών 2		0,307(0,252)	
Αμοιβαιότητα παιδιών 3		0,479(0,521)	
Αμοιβαιότητα παιδιών 4		0	
Σταθερός όρος	-1,773	-2,012	-1,932
classification	69,1%	63,4%	71,6%
Pseudo R-Square Cox and Snell	0,208	0,312	0,236
Pseudo R-Square McFadden	0,170	0,273	0,197

Σε παρένθεση είναι το επίπεδο σημαντικότητας

Από τον Πίνακα 13 παρατηρούμε ότι:

1. Και στα τρία μοντέλα πιο σημαντική είναι η μεταβλητή «αυστηρό οικογενειακό περιβάλλον». Μια μονάδα αύξησης της μεταβλητής αυξάνει την πιθανότητα το παιδί να μη δώσει καραμέλες (δηλ να συμπεριφερθεί ορθολογικά) κατά M1: 3,524, M2: 5,201, M3: 4,074.
2. Ο «χρόνος φοίτησης στο Νηπιαγωγείο» και στα τρία μοντέλα δείχνει μια μείωση της πιθανότητας ορθολογικής συμπεριφοράς στο M1: 0,290, M2: 0,351, M3: 0,333.
3. Η εμπιστοσύνη των γονέων μειώνει επίσης, αλλά λιγότερο την πιθανότητα να κρατήσει όλες τις καραμέλες για τον εαυτό του στο M1: 0,867, M2: 0,811, M3: 0,870
4. Η μεταβλητή που αφορά τη μεσαία ηλικία των νηπίων είναι αρκετά σημαντική μόνο στο μοντέλο 2 και 3 και αυξάνει την πιθανότητα ορθολογικής απόφασης για κάθε μονάδα αύξησης αυτής της μεταβλητής κατά M2: 3,700, M3: 3,251.

Στο σύνολο των παλινδρομήσεων παρατηρούμε μια διαφορετική σημαντικότητα των μεταβλητών στην πιθανότητα να σκεφτεί ορθολογικά το παιδί και να μη δώσει καμία καραμέλα από το να δώσει κάποιες. Ενώ θα αναμέναμε μια απόλυτη αναστροφή των προσήμων έναντι της αλτρουιστικής συμπεριφοράς, παρατηρούμε κάποιες μεταβλητές όπως αυτή του φύλου να μην βρίσκονται σημαντικές. Ομοίως το γνωστικό επίπεδο. Αν και στον αυξημένο αλτρουισμό φαίνεται να παίζει ρόλο, εδώ αναδεικνύεται ως μη στατιστικά σημαντικό.

5.8 Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο 5 επιχειρήσαμε μια οικονομετρική ανάλυση των μεταβλητών που αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η ανάλυση που διεξάγαμε μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα αναφορικά με τους παράγοντες που επηρεάζουν τον αλτρουισμό και την ορθολογικότητα των νηπίων.

Παρατηρούμε την μεγάλη σημασία των κανόνων στο οικογενειακό περιβάλλον και ειδικά τον τρόπο που επιβάλλονται στα παιδιά. Οι αυστηρότητα των κανόνων στον οικογενειακό χώρο φαίνεται να αυξάνουν την ορθολογικότητα και να μειώνουν τον αλτρουισμό των νηπίων.

Σημαντικός φαίνεται να είναι και ο φορέας ή η δομή της σχολικής εκπαίδευσης. Φοίτηση σε δημόσιο Νηπιαγωγείο αυξάνει την πιθανότητα ελάχιστης αλτρουιστικής προσφοράς προς συνομήλικα παιδιά ενώ η παρελθοντική φοίτηση σε παιδικό σταθμό μειώνει την πιθανότητα αυξημένου αλτρουισμού των παιδιών.

Η θρησκευτικότητα των νηπίων φαίνεται να αυξάνει την πιθανότητα για οριακό αλτρουισμό χωρίς να επηρεάζει τη συμπεριφορά των παιδιών για αύξηση του αλτρουισμού.

Χωρίζοντας τα παιδιά προσχολικής ηλικίας σε τρεις ηλικιακές ομάδες, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι μόνο στη μεσαία ομάδα συνδέεται με μείωση αλτρουιστικής συμπεριφοράς.

Τέλος, το φύλο του παιδιού, που θεωρείται σε όλες τις έρευνες βασική ερμηνευτική μεταβλητή, φαίνεται και αυτό να συνδέεται με την αλτρουιστική συμπεριφορά του νηπίου, με τα αγόρια να εμφανίζονται λιγότερο αλτρουιστές σε σχέση με τα κορίτσια.

Ακολουθούν στο επόμενο κεφάλαιο τα γενικά συμπεράσματα της έρευνας και η συσχέτισή τους με άλλες διεθνείς προϋπάρχουσες μελέτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία αποτιμά την οικονομική ορθολογικότητα και τον αλτρουισμό των παιδιών προσχολικής ηλικίας και διερευνά ποια χαρακτηριστικά διαμορφώνουν αυτή τους τη συμπεριφορά. Ειδικότερα, μέσα από ένα απλοποιημένο οικονομικό παιχνίδι μετρήσαμε το βαθμό ορθολογικής και αλτρουιστικής συμπεριφοράς των νηπίων στο Βόλο και στη συνέχεια εξετάσαμε ποια χαρακτηριστικά που η βιβλιογραφία θεωρεί σημαντικά ερμηνεύουν αυτήν τη συμπεριφορά. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν τόσο τα προσωπικά χαρακτηριστικά του κάθε παιδιού όσο και την οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον του.

Η τρέχουσα μελέτη αποτελεί την πρώτη εξ όσων γνωρίζουμε επιστημονική έρευνα με αντικείμενο την οικονομική ορθολογικότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας στην Ελλάδα. Το βασικότερο γενικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι τα παιδιά μπορούν να λάβουν οικονομικές αποφάσεις, σε πρώιμο επίπεδο στο βαθμό που τους επιτρέπει η ηλικία τους. Η οικογένεια σε συνδυασμό με κάποια από τα προσωπικά τους χαρακτηριστικά παίζουν μεγάλο ρόλο στη μορφή της απόφασης σε διαφορετικά επίπεδα.

Η βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας περνούν μια έντονη μετάβαση εξόδου από τον εγωκεντρικό τους χαρακτήρα. Συνάμα το παιδί μεγαλώνει ζώντας παράλληλα σε δύο κοινωνικές ομάδες, αυτήν της οικογένειας και αυτή του σχολείου. Στην πρώτη με τους γονείς και τα αδέρφια και στη δεύτερη συντροφιά με πολλούς συνομήλικους και τον συντονιστεί ενήλικα εκπαιδευτικό, επιβάλλονται κανόνες και ισχύουν ιεραρχίες διαφορετικές μεταξύ τους (Krappmann, 2010). Το παιδί στις δύο μικρές κοινωνίες που μεγαλώνει, μπορεί και δρα αλτρουιστικά όχι μόνο σε άτομα με γενεπική συγγένεια (Hamilton, 1964), αλλά και σε αυτά που ανήκουν στην ίδια ομάδα, καταρρίπτοντας τον μύθο ότι συμπεριφέρεται μόνο εγωιστικά (Eisenberg & Fabes, 1998).

Η παρούσα μελέτη έδειξε σε πρώτη φάση ότι τα παιδιά μοιράζονται με αλτρουισμό τα αγαθά τους, αλλά πολλές φορές λειτουργούν και ως ορθολογικοί άνθρωποι (*homo economicus*) προσπαθώντας να μεγιστοποιήσουν την ωφέλειά τους. Τα κίνητρα που ωθούν ένα παιδί στη μία ή στην άλλη απόφαση

προέρχονται τόσο από κάποια προσωπικά του χαρακτηριστικά, αλλά κυρίως από συμπεριφορές και στάσεις των ενηλίκων που τους περιβάλλουν.

Θέτοντας το φύλο ως βασική παράμετρο που σηματοδοτεί τέτοιες συμπεριφορές πολλοί ερευνητές (Evans,2013, Engel,2010) βρίσκουν ότι τα κορίτσια τείνουν να προσφέρουν ευκολότερα σε άλλους από τα αγόρια. Άλλοι ωστόσο, υποστηρίζουν ότι τα αγόρια μοιράζονται πιο ισότιμα σε σχέση με τα κορίτσια (Fehr et. al. 2008). Στην παρούσα έρευνα βλέπουμε μια αρνητική προδιάθεση των αγοριών για ελάχιστο αλτρουισμό κάτι που δεν παρατηρείται στα κορίτσια. Η διαφορά των ελληνόπουλων από τις άλλες εθνικότητες που μελετά η βιβλιογραφία μπορεί να οφείλεται στη διαφορά του πολιτισμού των κρατών που διεξήχθη η έρευνα. Οι αναφερόμενες μελέτες πραγματοποιήθηκαν σε παιδιά κέντρο-ευρωπαϊκών χωρών, όπου μπορεί να τεκμηριωθεί μια διαφορετικότητα στα πολιτιστικά πρότυπα και τις αξίες σε σχέση με την Ελλάδα. Η αρνητική στάση των αγοριών για αλτρουιστική συμπεριφορά στην μελέτη μας μπορεί πιθανά να οφείλεται στα πρότυπα συμπεριφορών ενηλίκων στην κοινωνία που ζουν, κάτι που υποστηρίζεται και από άλλους μελετητές (Chen,2013, Andreoni J, Vesterlund L, 2001).

Ο ρόλος της θρησκευτικότητας του παιδιού στις συμπεριφορές διαχείρισης αγαθών είναι ένα εξίσου σημαντικό συμπέρασμα. Τα παιδιά που μεγαλώνουν πηλώντας έντονα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα σε εβδομαδιαία βάση συμπεριφέρονται οριακά αλτρουιστικά απέναντι σε συνομήλικους. Δεν επιβεβαιώνεται όμως η διάθεση αυτών των παιδιών να μοιραστούν ισότιμα αγαθά. Ενώ κατά τον Saroglou (2013) η προσφορά του θρησκευόμενου δεν πρέπει να θεωρηθεί υποχρέωση ηθική, αλλά κίνηση που βασίζεται σε μίμηση προτύπων, εδώ μάλλον επιβεβαιώνουμε το αντίθετο. Μπορούμε με βάση της έρευνάς μας να ορίσουμε τους γονείς ως πρότυπα μίμησης. Άρα οι γονείς με θρησκευτική συνείδηση προβάλλουν στην ελληνική κοινωνία την ελάχιστη προσφορά ως αυτονόητη κίνηση, αλλά δεν παροτρύνουν τα παιδιά τους να μοιραστούν ισότιμα τα αγαθά τους. Η ελάχιστη προσφορά αγαθού συμπεριλαμβάνεται στην ηθική υποχρέωση του θρησκευόμενου ατόμου, ως δείγμα αλληλεγγύης προς τον συμπολίτη τους.

Η συσχέτιση της εμπιστοσύνης με την αλτρουιστική διάθεση σε παιδιά διαφόρων ηλικιών έχει αναδειχθεί στη γενικότερη βιβλιογραφία (Evans, 2013). Η παρούσα έρευνα όμως συσχετίζει τις στάσεις αλτρουισμού και εμπιστοσύνης

των γονέων με την ορθολογική σκέψη ή τον αλτρουισμό των παιδιών τους. Οι γονείς διδάσκουν καθημερινά, συνειδητά ή μη, μέσα από τις συμπεριφορές τους, τα πιστεύω τους στα παιδιά τους. Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει ότι η υψηλή εμπιστοσύνη των γονέων προς τους άλλους επηρεάζει θετικά την αλτρουιστική διάθεση των παιδιών. Αυτό, και τα προαναφερόμενα συμπεράσματα για την επίδραση του φύλου και της θρησκευτικότητας του παιδιού, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι γονείς αποτελούν βασικό πρότυπο συμπεριφοράς για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας σε οικονομικές αποφάσεις έναντι συνομηλίκων τους. Τα παιδιά μας μεγαλώνουν ως μελλοντικοί οικονομικά σκεπτόμενοι πολίτες ανιχνεύοντας συμπεριφορές των γονέων και ενηλίκων ευρύτερα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν επίσης μια έντονη θετική επίδραση των ετών φοίτησης στο δημόσιο Νηπιαγωγείο σε αντίθεση με αυτά στον παιδικό σταθμό. Στα παιδιά που είχε προηγηθεί ένα ή περισσότερα έτη φοίτησης στο Νηπιαγωγείο, η πιθανότητα να μοιραστούν και να προσφέρουν το ελάχιστο ήταν ιδιαίτερα αυξημένη. Θα μπορούσε να συσχεπιστεί το αποτέλεσμα με το αυξημένο γνωστικό επίπεδο που προκύπτει από τα επιπλέον έτη φοίτησης, αλλά αυτό δεν προκύπτει από την έρευνα. Ανατρέχοντας όμως στους στόχους του προγράμματος του Νηπιαγωγείου (ΔΕΠΠΣ) όπως τους ορίζει το Υπουργείο Παιδείας για τη δημόσια προσχολική εκπαίδευση διαπιστώνουμε αμέσως ότι ένας από τους βασικούς στόχους της προσχολικής αγωγής είναι η ομαλή κοινωνικοποίηση του παιδιού και η ενίσχυση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των νηπίων. Άρα τα παιδιά μαθαίνουν μέσα από την καθημερινότητα του δημόσιου σχολείου να μοιράζονται και να σέβονται τους συνομήλικους παραμερίζοντας τις εγωκεντρικές αναπτυξιακές τους διαθέσεις.

Αν και δεν διαπιστώνεται η επίδραση της γνωστικής ανάπτυξης στην ελάχιστη αλτρουιστική προσφορά, επισημαίνουμε τη σημασία της ηλικίας του νηπίου. Ενώ τα πολύ μεγάλα και πολύ μικρά παιδιά προσχολικής ηλικίας δεν μοιράζονται, τα μεσαία σε ηλικία παιδιά παρουσιάζουν αυξημένη πιθανότητα να προσφέρουν, από το να κρατήσουν. Ο αυξημένος αλτρουισμός με την αύξηση της ηλικίας που έχει διατυπωθεί στη βιβλιογραφία (Evans, 2013) αφορά διαφορές παιδιών σχολικής και προσχολικής ηλικίας. Η αύξηση της προσφοράς στην μεσαία ηλικιακή ομάδα προσχολικής ηλικίας αποδίδεται εν μέρη στην ωρίμανση του παιδιού κατά τη διάρκεια φοίτησής του μέσα στο Νηπιαγωγείο,

για να μπορέσει να διαχειριστεί μη εγωκεντρικά αγαθά. Η απουσία όμως της διάθεσης για μοίρασμα σε μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα πιθανά συνδέεται με την υπεροχή που διαισθάνεται το «μεγάλο» νήπιο μέσα στην ομάδα του Νηπιαγωγείου επειδή είναι ηλικιακά μεγαλύτερο με περισσότερες δεξιότητες σε σχέση με τους υπόλοιπους. Μην ξεχνάμε ότι δε συγκρίνουμε ηλικίες παιδιών σε διαφορετικές βαθμίδες εκπαίδευσης, αλλά στην ίδια. Η υπεροχή που αισθάνεται το νήπιο που είναι μεγαλύτερο σε ηλικία απέναντι στους μικρότερους σε ηλικία συμμαθητές του, θα μπορούσε να συγκριθεί με την ιεραρχία και δύναμη που αποκομίζει το παιδί από το ρόλο του ενήλικα εντός και εκτός οικογένειας (La Freniere et. al., 1984). Η δύναμη της ιεραρχίας λόγω ηλικίας το οδηγεί και σε πιο ορθολογικές αποφάσεις.

Συμπερασματικά προκύπτει από την έρευνα η σημασία του ορισμού των κανόνων από την οικογένεια στην απόφαση του παιδιού να προσφέρει. Οι πολύ αυστηρές οικογένειες, με μονόπλευρη επιβολή των κανόνων από τους γονείς, επηρεάζουν και ενισχύουν την ορθολογική οικονομική συμπεριφορά των νηπίων. Η επιβράβευση της πράξης και η αναμονή για αμοιβαιότητα αυτής είναι συμπεριφορές που συνδέονται με την αυστηρή τήρηση των κανόνων, όπως η βιβλιογραφία υποστηρίζει (Fehr & Fischbacher, 2004). Η σταθερή τήρηση των κανόνων στην οικογένεια οδηγεί το παιδί σε μη αλτρουιστικές αποφάσεις (Kidd, 2013, Anderson and Milson, 1989). Από την ίδια θεωρία προκύπτει και το συμπέρασμα της έρευνάς μας ότι μεγαλύτερη πιθανότητα υπάρχει για διάθεση ισότιμης μοιρασιάς από νήπια που μεγαλώνουν μέσα σε οικογένειες που ορίζουν τους κανόνες δημοκρατικά, ορίζοντας τα παιδιά ως ισότιμα μέλη μέσα στην οικογένεια. Άρα ο τρόπος που ορίζονται και τηρούνται οι κανόνες σε μια οικογένεια διδάσκει στο παιδί ανάλογες συμπεριφορές σε οικονομικές αποφάσεις.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι παράγοντες, όπως στάσεις εμπιστοσύνης και αλτρουισμού των γονέων αυξάνουν την πιθανότητα για αλτρουιστική συμπεριφορά στα παιδιά. Ενώ η αυστηρότητα και οι κανόνες στην οικογένεια αυξάνουν την ορθολογική σκέψη των παιδιών προσχολικής ηλικίας. Συμπεραίνουμε όμως ότι και καθοριστικά χαρακτηριστικά των παιδιών, όπως το φύλο και η θρησκευτικότητα τους που καταγράφηκαν, δείχνουν να επηρεάζουν τόσο άμεσα όσο και έμμεσα τις αποφάσεις τους. Και αυτό διότι

έμμεσα εμπλέκεται σε αυτές τις μεταβλητές ο ρόλος της μίμησης από τους ενήλικες.

Η παρούσα έρευνα μελετά τα παιδιά προσχολικής ηλικίας στην πόλη του Βόλου και ως εκ τούτου δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ολοκληρωμένη ούτε τελειωτική. Απεναντίας θα πρέπει να την δούμε ως έναυσμα για μια σειρά μελετών που πρέπει να ακολουθήσουν, εμπλουτίζοντας και διευρύνοντας τα συμπεράσματά της. Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης του παιδιού, με το πέρασμά του από τη μία βαθμίδα εκπαίδευσης στην άλλη προκύπτει από την έρευνα αρκετά σημαντική για περαιτέρω διερεύνηση. Η μελέτη μπορεί να επαναληφθεί και σε άλλες περιοχές, μη αστικού χαρακτήρα για να εντοπιστούν τυχόν διαφορές που επηρεάζονται από τη γεωγραφική θέση όπου μεγαλώνει το παιδί.

Ο αλtruισμός ως συμπεριφορά προς μίμηση και υιοθέτηση του από τα παιδιά μπορεί να προωθηθεί από την ίδια την πολιτεία. Τα παιδιά έχουν την κοινωνία των ενηλίκων ως πρότυπο και αυτή θα ανιγράψουν και στο μέλλον. Η αλtruιστική συμπεριφορά στους ενήλικες μπορεί να ενισχυθεί με προγράμματα εθελοντισμού και προσφοράς, που θα ανυψώσουν το ηθικό των πολιτών και θα ενισχύσουν τον ενεργό τους ρόλο στην κοινωνία. Το κράτος πρέπει να προσφέρει κίνητρα στους πολίτες να ασχοληθούν με τον εθελοντισμό και την προσφορά. Δεν πρέπει να θεωρηθεί η κοινωνική μέριμνα αποκλειστική ευθύνη της πολιτείας, αλλά πρέπει να δίνεται η ευκαιρία στον ίδιο τον πολίτη να λάβει πρωτοβουλία για κοινωνική αλtruιστική προσφορά σε μορφή έργου, τοποθετώντας τον εαυτό του πιο ενεργά στα κοινά. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί δίνοντας στους πολίτες κίνητρα και ενισχύσεις για αλtruιστική συμπεριφορά. Μία στάση που πρέπει να αποτελέσει πρότυπο στις συμπεριφορές των παιδιών και να διδαχθεί, με παρεμβάσεις στο διδακτικό πρόγραμμα στα σχολεία σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreoni J. and Vesterlund L. (2001) Which is the Fair Sex? Gender Differences in Altruism. *Quarterly Journal of Economics*, 116: 293-312. doi:<https://doi.org/10.1162/003355301556419>.
- Ashraf N., Camerer C. and Loewenstein G., (2005), Adam Smith, Behavioral Economist. *Journal of Economic Perspectives*, 19: 131–145
- House B., Henrich J., Sarnecka B., Silk J., (2013) The development of contingent reciprocity in children *Evolution and Human Behavior* 34 86–93
- Baroody & Dowker (2004) The Development of Arithmetic Concepts and Skills: Constructing Adaptive Expertise Student Learning, Engaging Young Children in Mathematics: Standards for Early Childhood Mathematics Education LAWRENCE ERLBAUM ASSOCIATES, PUBLISHERS Mahwah, New Jersey London
- Benenson, J. Pascoe, J., Radmore N. (2007), Children's altruistic behavior in the dictator game. *Evolution and Human Behavior* 28: 168– 175
- Bikhchandani S, Hirshleifer D, Welch I, (1998) Learning from the Behavior of Others: Conformity, Fads, and Informational Cascades, *Journal of Economic Perspectives*—Volume 12, Number 3—Summer—Pages 151–170
- Camerer C. (1999), Behavioral economics: Reunifying psychology and economics. *Proceedings National Academy of Science USA*. 96: 10575–10577,
- Campbell R., (2006), Altruism in Auguste Comte and Ayn Rand. *The Journal of Ayn Rand Studies* 7, no. 2: 357–69
- Chen Y, Zhu L, Chen Z (2013) Family Income Affects Children's Altruistic Behavior in the Dictator Game. *PLoS ONE* 8(11): e80419
- Darwin, C. (1871). *The descent of man and selection in relation to sex*. London: John Murray.

Eisenberg, N., & Fabes, R. A. (1998). Prosocial development. In W. Damon, & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (pp. 701–778). New York: Wiley.

Evans, Athenstaedt, Krueger (2013), The development of trust and altruism during childhood, Volume 36, June Pages 82-95

Evans, G. W. (2004). The environment of childhood poverty. *American Psychologist*, 59, 77–92.

Fehr E. & Schmidt K., (2006), The Economics of Fairness, Reciprocity and Altruism – Experimental Evidence and New Theories, Volume 1, 2006, Pages 615-691

Fehr E. & Schmidt K., 1999, A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation *The Quarterly Journal of Economics*, 114(3): 817–868

Fehr, E., & Fischbacher, U. (2004). Social norms and human cooperation. *Trends in Cognitive Science*, 8: 185–190.

Feldmann K, (2002), Die Entwicklung des ökonomischen Bewusstseins von Kindern und Jugendlichen, Institut fuer. Psychologie und Soziologie in den Erziehungswissenschaften, Univ. Hannover

Fletcher & Doebeli (2009) A simple and general explanation for the evolution of altruism *Proceedings of the Royal Society B* 276, 13–19, doi:10.1098/rspb.2008.0829

Furth, H.G. (1982), Das Gesellschaftsverständnis des Kindes und der Äquilibrationsprozeß. In Edelstein, W./Keller, M. (Hrsg.): *Perspektivität und Interpretation*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 188–215

Gneezy, Rustichini (2004), Gender and competition at a young age. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 94: 377-381

Gummerum M., Hanoch Y., Keller M., Parsons K., and Hummel A. (2010), Preschoolers' allocations in the dictator game: The role of moral emotions *Journal of Economic Psychology*, 31: 25-34,

Gummerum, Takezawa, Keller, (2009), The Influence of Social Category and Reciprocity on Adults' and Children's Altruistic Behavior Research Article

- Hamilton, W. D. (1964). The genetical evolution of social behaviour I. *Journal of Theoretical Biology*, 7(1): 1–16.
- Haviland, W. A., Prins, H. E. L., Walrath, D., & McBride, B. (2004). Cultural anthropology. 11th ed. New York: Wadsworth.
- Henrich, J., Boyd, R., Bowles, S., Camerer, C., Fehr, E., Gintis, H., McElreath, R., Alvard, M., Barr, A., Ensminger, J., Henrich, N. S., Hill, K., Gil-White, F., Gurven, M., Marlowe, F. W., Patton, J. Q., & Tracer, D. (2005). Economic man in cross-cultural perspective: Behavioral experiments in 15 small-scale societies. *Behavioral and Brain Sciences*, 28, 795–855.
- Herfeld C., (2018), From Theories of Human Behavior to Rules of Rational Choice: Tracing a Normative Turn at the Cowles Commission, 1943–54, *History of Political Economy* 50 (1): 1-48.
- Hoffman, M. L. (1981). Is altruism part of human nature? *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(1), 121-137
- Hoffman M.L. (2000), *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kidd, Palmeri & Aslin (2013), Rational snacking: Young children's decision-making on the marshmallow task is moderated by beliefs about environmental reliability, *Cognition* 126(2013): 109–114
- Krappmann, (2010), Prozesse kindlicher Persönlichkeitsentwicklung im Kontext von gleichaltrigen Beziehungen, Springerlink, Freundschaften, Cliquen und Jugendkulturen pp 187-222
- Krebs D. L., (1970), «Altruism. An Examination of the Concept and a Review of the Literature», *Psychological Bulletin*, 73, σ. 258-302.
- La Freniere, P./Strayer, F.F./Gauthier, R. (1984): The emergence of same-sex affiliative preferences among preschool peers: a developmental-ethological perspective. *Child Development*, 55: 1958–1965.
- Lawson T., (2013),: What is this 'school' called neoclassical economics?, *Cambridge Journal of Economics*, 37, Pages 947–983,

- Lee W.S.C and Carlson, S.M (2015), Knowing When to Be “Rational”: Flexible Economic Decision Making and Executive Function in Preschool Children, *Child Development*, 86(5): 1434–1448
- Moscovici Serge, (2000) “Les formes élémentaires de l'altruisme.” Moscovici S., (ed) *Psychologie sociale des relations à autrui*, Publisher: Paris, Hermann, pp.71-86
- Mullainathan S., R. Thaler, (2000), Behavioral economics, NBER Working paper No 7948, JEL No. D0, H0, J0
- Olson & Spelke (2013) Foundations of cooperation in young children, *Cognition*, Volume 108, Issue 1, July 2008, Pages 222-231 <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2007.12.003>
- Rabin M., (1993), Incorporating Fairness into Game Theory and Economics, *The American Economic Review*, 83(5): 1281-1302
- Raven, (2008), The Raven Progressive Matrices Tests: Their Theoretical Basis and Measurement Model, General Introduction and Overview: January 2008
- Roth A., (2002), The Economist as Engineer: Game Theory, Experimentation, and Computation as Tools for Design Economics, *Econometrica*, 70(4): 1341–1378
- Ruble, Martin & Berenbaum (2006). Gender development. In N. Eisenberg, W. Damon, & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology. Social, emotional, and personality development* (6th ed., Vol. 3, pp. 858–932). Hoboken, NJ: Wiley.
- Saroglou (2013), Religion, Spirituality, and Altruism, *APA Handbook of psychology, religion and spirituality* (Vol. 1, pp. 439-457) Washington, DC: American Psychological Association
- Seiler, (2012) *Evolution des Wissens. Band I, Evolution der Wissensstrukturen. Band II, Evolution der Begriffe*. Münster: LIT Verlag, ISBN 978-3-643-11377-1
- Shoda, Mischel, Peake, (1990), Predicting adolescent cognitive and social competence from preschool delay of gratification: Identifying diagnostic conditions, *Developmental Psychology*, 26: 978-986
- Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *The Quarterly Review of Biology*, 46(1), 35.

Tversky A, & Kahneman D., (1992), Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty, *Journal of Risk and uncertainty*, 5(4), pp 297–323

Youniss & Smollar, (1982), Social Development Through Friendship, Peer relationships and social skills in childhood, Springer Verlag, New York

Warneken & Tomasello, (2009), Varieties of altruism in children and chimpanzees, *Trends in Cognitive Science* 13(9): 397-402

Woodyard & Grable, (2014), Doing Good and Feeling Well: Exploring the Relationship Between Charitable Activity and Perceived Personal Wellness, *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 25 (4), pp 905–928,

Παπούλια Ε., (2000) Η επίδραση της κοινωνικής τάξης στον αλtruισμό και στις αξίες Ελλήνων εφήβων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών. Ερευνών*, 103, 2000, 107-129